

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра цивільного права і процесу**

Климко Михайло Михайлович

**ДОГОВІРНА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ: СУТНІСТЬ,
УМОВИ ТА ВИДИ**

Спеціальність 7.060101 – Правознавство
Дипломна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст»

Студент групи ПРцзс-54
Климко М.М.

(підпис)

Науковий керівник:

к.ю.н.

Якубовський Р.В.

(підпис)

Дипломну роботу допущено
до захисту

« ____ » _____ 2012 р.

Зав. кафедри

(прізвище, ініціали)

(підпис)

Тернопіль – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОГОВІРНОЇ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	
1.1. Сутність договірної цивільно-правової відповідальності.....	7
1.2. Функції та принципи договірної цивільно-правової відповідальності....	26
Висновки до розділу 1.....	36
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА УМОВ ДОГОВІРНОЇ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	
2.1. Загальні умови виникнення договірної цивільно-правової відповідальності.....	38
2.2. Умови звільнення від договірної цивільно-правової відповідальності...	52
Висновки до розділу 2.....	57
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ ВИДІВ ТА ФОРМ ДОГОВІРНОЇ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	
3.1. Види договірної цивільно-правової відповідальності.....	58
3.2. Форми договірної цивільно-правової відповідальності.....	68
Висновки до розділу 3.....	77
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Актуальність теми. Розбудова правової держави неможлива без створення гарантій для захисту прав і інтересів учасників майнового обороту, без забезпечення механізму функціонування такого специфічного демократичного інституту, яким є договірна цивільно-правова відповідальність.

У період переходу до ринкової економіки дотримання порядку, дисципліни, умов зобов'язання набуває особливої ваги, адже від належного виконання фізичними та юридичними особами прийнятих на себе зобов'язань залежать своєчасне забезпечення населення товарами повсякденного вжитку, завершення будівництва шкіл, дитячих садків, інших об'єктів соціального і виробничого призначення, надходження грошових коштів на рахунки підприємств у банках, виплата авторам гонорарів за опубліковані твори тощо.

На етапі побудови і утвердження суверенної демократичної України з соціально-орієнтованою ринковою економікою, набуває особливого значення проблема реалізація закладених в Конституції України принципів регулювання майнових відносин, захисту прав власників, честі та гідності громадян. Особливість цивільного права полягає в тому, що воно містить широкий арсенал засобів впливу на поведінку людей та організацій за допомогою їх інтересів. Одним із таких засобів впливу на майнові інтереси осіб є застосування до правопорушника майнових санкцій, зокрема цивільно-правової відповідальності.

У системі права України існують різні види юридичної відповідальності. Поряд з кримінальною, адміністративною та дисциплінарною відповідальністю важливе місце займає цивільна, яка дуже часто виявляється найбільш ефективною, а тому й застосовується частіше ніж інші. У зв'язку з цим, необхідно з'ясувати, що ж розуміють під даним

видом відповідальності, визначення особливостей окремих видів цивільно-правової відповідальності, а також висвітлення правових та фактичних підстав такої відповідальності.

Проблеми цивільно-правової відповідальності досліджувались такими вченими як С.М. Бервено, М.І. Брагінський, А.А. Верховець, В.П. Грибанов, Л.Д. Донська, О.С. Іоффе, І.С. Канзафарова, О.О. Отрадна, В.А. Тархов, А.Л. Ткачук та ін., які зробили значний внесок в теорію цивільно-правової відповідальності. Разом з тим багато положень залишаються дискусійними і потребують уточнення, окремі праці недостатньо пов'язані з сучасним цивільним законодавством, мають певні недоліки та неточності.

Джерельною базою при написанні даної роботи виступали Конституція України, Цивільний кодекс України, інші нормативні акти, а також праці відомих українських та зарубіжних вчених в галузі права, публікації в періодичних виданнях.

Метою дослідження є визначення та розкриття суті, умов і видів договірної цивільно-правової відповідальності на сучасному етапі побудови правової держави в Україні.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання роботи**:

- визначити сутність договірної цивільно-правової відповідальності;
- розкрити функції та принципи договірної цивільно-правової відповідальності;
- дослідити загальні умови виникнення звільнення від договірної цивільно-правової відповідальності;
- висвітлити види договірної цивільно-правової відповідальності;
- здійснити правову характеристику форм договірної цивільно-правової відповідальності.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають з приводу виникнення та реалізації договірної цивільно-правової відповідальності.

Предметом дослідження є норми цивільного законодавства, що передбачають поняття, умови та види договірної цивільно-правової відповідальності.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої у даному дослідженні мети автор використовував систему принципів та підходів, яка побудована на таких методах:

– діалектичний (використаний при характеристиці умов та видів цивільно-правової відповідальності);

– системно-функціональний (слугував виявленню окремих елементів у системі цивільно-правової відповідальності, зокрема її функцій та принципів);

– формально-юридичний (надав можливість провести аналіз норм права, розкрити правові підходи договірної цивільно-правової відповідальності).

Наукова новизна одержаних результатів знайшла своє відображення в таких положеннях:

визначено цивільно-правову відповідальність як одну з форм державного примусу, що пов'язана із застосуванням санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав і стимулювання нормальних економічних відносин юридично рівноправних учасників цивільного обороту;

обґрунтовано, що для договірної цивільно-правової відповідальності відповідальності притаманний диспозитивний характер;

встановлено, що відшкодування збитків спрямовується на відновлення майнового стану потерпілої особи, котре існувало до самого правопорушення та за допомогою майна такого правопорушника, а тому носить компенсаційний характер;

запропоновано формування окремої глави або параграфу у Цивільному кодексі України, спеціально присвяченому загальним положенням інституту цивільно-правової відповідальності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі положення можуть бути використані у правотворчій діяльності, у правозастосовчій практиці, у навчальному процесі при викладанні курсів з цивільного права тощо. Окремі положення мають дискусійний характер та можуть слугувати базою для подальших наукових досліджень у сфері цивільно-правової відповідальності.

Структура роботи обумовлена її метою і завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 91 сторінку.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОГОВІРНОЇ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Сутність договірної цивільно-правової відповідальності

Відповідальність - особливий інститут цивільного права. Термін «відповідальність» вживається в різних аспектах, зокрема щодо соціальної, моральної, економічної та юридичної відповідальності. Поняття «соціальної відповідальності» має узагальнюючий характер, котрим охоплюються всі види відповідальності в суспільстві. У суспільному житті важливе значення має категорія «моральної відповідальності», що пов'язана з порушенням норм моральності, людського співжиття і виражається у формі громадського осуду аморальної поведінки. У літературі і в законодавстві нерідко вживається поняття «економічна відповідальність». При цьому поняття «економічна відповідальність» частіше за все воно ототожнюється з поняттям «майнова відповідальність». Так, перехід до ринкової економіки і заміна адміністративних методів керівництва народним господарством економічними методами, пов'язаними з майновим впливом на порушників правопорядку, робить таке поняття цілком правомірним. Закріплення законом економічних методів керівництва економікою, надання «економічної відповідальності» характеру правового засобу майнового впливу на порушника перетворює економічну відповідальність в одну з форм юридичної відповідальності.

Досліджуючи такий інститут цивільного права, як відповідальність, не можна не згадати про категорію юридичної відповідальності. Юридична відповідальність являє собою найбільш серйозну форму державно-примусового впливу на порушників визначених норм права. Поряд з нею праву властиві й інші форми та способи впливу на поведінку громадян.

Юридична відповідальність є закріпленим в законодавстві і забезпеченим державою юридичним обов'язком правопорушника зазнати примусово позбавлення певних цінностей, що належали йому [92, с.689].

Крім того, під юридичною відповідальністю розуміють застосування до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми заходів державного примусу у формі позбавлень особистого, організаційного або майнового характеру [72, с. 244].

Юридична відповідальність має важливе значення для цивільного права, так як супроводжуючи його, забезпечує нормальний розвиток суспільних відносин. Міра юридичної відповідальності для цивільного права повинна мати загальне значення, так як представляє усі без винятку його інститути. Проявляється вона передусім у наслідках порушення існуючого зобов'язання (договірна відповідальність) або у наслідках самого правопорушення, яке породжує нове зобов'язання (деліктна відповідальність). Таким чином, поява інституту відповідальності у цивільному праві, є неминучим і необхідним з точки зору належного забезпечення виконання зобов'язань.

Юридична відповідальність є важливим елементом правового регулювання суспільних відносин, сутність котрого полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів за допомогою юридичних засобів.

Юридична відповідальність характеризується трьома специфічними ознаками: являє собою вид державного примусу; єдиною підставою до її застосування виступає правопорушення; вона функціонує шляхом вжиття певних негативних заходів до осіб, що скоїли правопорушення. Положення цивільно-правової відповідальності досить щільно пов'язані з положеннями юридичної відповідальності, тому що поняття «цивільно-правова відповідальність» і «юридична відповідальність» співвідносяться як вид і рід.

Значна частка норм цивільного права спрямована на позитивне регулювання особистих немайнових і майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників. Розвиток цивільних відносин характеризується добросовісним здійсненням їх учасниками своїх суб'єктивних прав і виконанням цивільних обов'язків. Відповідно до ч. 3 ст. 14 Цивільного кодексу України (далі - ЦКУ) належна правомірна поведінка учасників цивільних правовідносин забезпечується засобами заохочення, а також відповідальністю, що встановлюються договором чи актами цивільного законодавства [2]. Отже, відповідальність є одним із способів впливу на учасників цивільних правовідносин, що визначається межами дозволеної та необхідної поведінки. У другій половині ХХ ст. класичний інститут цивільно-правової відповідальності зазнав змін у багатьох країнах світу, а сфера його застосування розширилась [42, с. 75]. Місце цивільно - правової відповідальності обумовлюється, предметом цивільного права та методом правового регулювання цивільних відносин, а також наявністю інших засобів юрисдикційної форми захисту цивільних прав (ст. 16 ЦКУ), можливістю здійснення неюрисдикційної форми захисту - самозахисту (ст. 19 ЦКУ).

Цивільно-правова відповідальність - один з видів юридичної відповідальності, якому притаманні всі ознаки, що характеризують юридичну відповідальність.

Володіючи названими вище спільними рисами юридичної відповідальності, відповідальність у цивільному праві має і власні особливості.

Оскільки основну масу відносин, регульованих цивільним правом, становлять майнові відносини, то першою особливістю цивільно-правової відповідальності є майновий характер. Відповідальність в цивільному праві виконує функцію економічного (майнового) впливу на правопорушника, будучи одним з методів економічного регулювання

суспільних правовідносин. Проте цивільне право регулює також і особисті немайнові відносини, як пов'язані, так і не пов'язані безпосередньо з майновими. До останнього часу панувала думка про те, що, оскільки порушення особистих немайнових відносин не піддається майнової оцінки, відповідальність за їх порушення не може носити майнового характеру. Проте, в багатьох випадках порушення особистих немайнових прав громадян або організацій може спричинити для них невігідні майнові наслідки.

Цивільне право регулює відносини рівноправних і незалежних товаровласників. Цивільні правовідносини будуються як відносини між рівноправними суб'єктами, де порушення обов'язків одним завжди тягне за собою порушення прав іншого. Така взаємна пов'язаність учасників цивільного обороту має наслідком той факт, що відповідальність за цивільного права є відповідальність одного контрагента перед іншим, відповідальність правопорушника перед потерпілим. Майнові санкції, що покладаються на правопорушника, стягуються на користь потерпілої сторони. Лише в окремих випадках, що передбачені законом, коли правопорушення носить особливо злісний характер і коли воно не тільки порушує права та інтереси контрагента, а й інтереси держави і суспільства, допускається звернення майнових санкцій повністю або в певній частині в доход держави.

Характерною особливістю відповідальності в цивільному праві є її компенсаційний характер. Її мета - відновлення майнової сфери потерпілої сторони. Вказана обставина у свою чергу визначає і межі цивільно-правової відповідальності. Відновлення майнової сфери потерпілої сторони може бути досягнуто тільки в тому випадку, коли їй будуть повністю відшкодовані заподіяні шкода або збитки. Тому одна з особливостей цивільно-правової відповідальності - відповідність розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди чи збитків. Однак таке загальне правило знає і деякі винятки, коли розмір відповідальності може бути визначений законом вище названої межі

або нижче за нього. Пояснюється це положення значною мірою тим, що цивільне право, будучи регулятором нормальних економічних відносин, виконує також завдання виховного і стимулюючого характеру, спонукаючи таким чином контрагентів до добросовісного виконання своїх обов'язків. На думку С.М. Бервено, в договірних відносинах добросовісною має вважатися така поведінка сторони, яка, знаючи (повинна була знати), що здійснення нею або іншою стороною прав або виконання договірних обов'язків може призвести до негативних наслідків, вжила доступних їй заходів для їх усунення [9, с. 117].

Юридична рівноправність сторін в цивільних правовідносинах з необхідністю вимагає визнання такої рівності і при застосуванні до учасників цивільного обороту заходів юридичної відповідальності.

Тому цивільно-правова відповідальність є однією з форм державного примусу, що пов'язана із застосуванням санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав і стимулювання нормальних економічних відносин юридично рівноправних учасників цивільного обороту.

У цивільному законодавстві відсутня дефініція, яка б закріплювала легальне визначення категорії «цивільно-правова відповідальність». Це пояснюється тим, що «цивільно-правова відповідальність» є категорією, на якій базуються різні конструкції та інститути цивільного права. Дискусія вчених-юристів стосовно поняття цивільно-правової відповідальності триває й сьогодні. Наявність у юридичній літературі великої кількості точок зору обумовлюється використанням терміна «відповідальність» у різних цілях, що впливає із сутності цієї правової категорії.

Тому, цивільно-правова відповідальність як галузевий вид юридичної відповідальності має ретроспективний характер, оскільки виникає як наслідок безпосередньо цивільного правопорушення.

Існує погляд на відповідальність як на обов'язок надати звіт у своїх діях, що регулюється нормами права. Таке визначення відповідальності є занадто широким, оскільки охоплює випадки обов'язкового звітування без правопорушення, зокрема, комісіонера (ст. 1022 ЦКУ). До того ж, цивільна відповідальність передбачає наявність реальних, додаткових майнових обтяжень для правопорушника, що не охоплюється поняттям звітності своїх дій.

Крім того, цивільно-правову відповідальність відносять до охоронних правовідносин, що виникають із порушення обов'язку, встановленого законом або договором, та виражаються у формі невігідних для правопорушника наслідків. Проте цивільно - правова відповідальність існує лише в межах, чітко визначених цивільними правовідносинами.

Відповідальність у цивільному праві виходячи з сутності предмета цивільного права висвітлюють як правовідношення, що виникає в зв'язку з порушенням встановленого договором або законом обов'язку, що має змістом покладання на особу, винну у вчиненні цивільного правопорушення, негативних майнових наслідків її поведінки [82, с. 411].

Існує безліч концепцій цивільно-правової відповідальності:

В основі першої - твердження, що цивільно-правова відповідальність являє собою форму державного примусу. В.П. Грибанов визначав цивільно-правову відповідальність як одну з форм державного примусу, пов'язану із застосуванням санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав і стимулювання нормальних економічних відносин юридично рівноправних учасників цивільного обороту [28, с. 235].

Якщо відповідальність є виконання під примусом, то, по-перше, не всі загальновизнані види відповідальності виявляться, охоплені таким визначенням: наприклад, визнання договору недійсним можлива поза примусу - виключно в силу невідповідності закону (категорія нікчемних угод), добровільне визнання пред'явленої претензії також явно позбавлене

елементу примусовості і т.д.; по-друге, дане визначення юридичної відповідальності містить логіко-термінологічний недолік: виконання обов'язку - самостійне явище, якщо до нього зводити відповідальність, то нічого нового ні в правовому, ні у фактичному аспектах для динаміки правовідносини тут не з'являється; по-третє, можливість звернення до держави за примусовим виконанням належного складає сутнісну рису права в цілому і не є типовою властивістю тільки відповідальності. Тому, в якому би трактуванні аспект державного примусу не висувався як ознака юридичної відповідальності, відповідальність він не характеризує.

Найбільш популярним є визначення цивільно-правової відповідальності, сформульоване О.С. Іоффе: цивільно-правова відповідальність є санкція за правопорушення, що викликає для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладання нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків [37, с. 411].

На наш погляд, дане визначення дозволяє більш точно визначити на практиці заходи цивільно-правової відповідальності. М.І. Брагінський і В.В. Вітрянський вважають, що визначення відповідальності, дане О.С. Іоффе, найбільш оптимальним чином відображає сутність характеризуваного поняття [14, с. 248]. Точки зору О.С. Іоффе на поняття цивільно-правової відповідальності дотримується інші дослідники, сформулювавши наступне визначення цивільно-правової відповідальності: це санкція, яка застосовується до правопорушника у вигляді покладання на нього додаткового цивільно-правового обов'язку або позбавлення належного йому цивільного права [22, с. 211].

Проте і ця концепція має недоліки: на практиці відомі численні випадки свідомого порушення договорів, коли позитивний ефект невиконання або неналежного виконання угоди явно переважував майнові наслідки від застосовуваних за це санкцій. Наприклад, якщо боржник, який одержав кошти в порядку попередньої оплати, тривалий час не поставляє

товар, то стягнені з нього збитки можуть бути як більше, так і менше того блага, яке виникло у боржника при утриманні та використанні товару, а можливо, і грошових коштів при швидкій реалізації товару.

Точка зору на визначення цивільно-правової відповідальності була висловлена також В.А. Тарховим, який розглядає її як передбачений законом обов'язок (необхідність) дати звіт про свою поведінку [71, с. 41]. Дане визначення неодноразово піддавалося обговоренню і критикувалося. В.П. Грибанов вказує, що запропоноване визначення відповідальності занадто широке і розпливчате, що позбавляє його практичного значення, тому що дає можливість довільного тлумачення [28, с. 321]. М.М. Брагінський, В.В. Вітрянский називають таке поняття «дуже широким» [13, с. 87]. На таку критику В.А. Тархов відповідає, що визначення є широким, але воно і не може бути іншим, тому що охоплює всі без винятку існуючі в суспільстві юридичні обов'язки [71, с. 48].

Концепція поняття відповідальності В.А. Тархова, на думку В.А. Хохлова, багато в чому пояснюється прихильністю його до так званої перспективної (перспективної, позитивної, активної) відповідальності. З його ім'ям пов'язують появу в цивілістичній літературі розмежування двох аспектів відповідальності: перспективної і ретроспективної. Він вважає, що, коли суспільні відносини не порушуються, відповідальність існує, але не застосовується. Якщо не виконуються обов'язки і порушуються суспільні відносини, то виникає необхідність у покликанні до відповідальності. У першому випадку мова йде про перспективний аспект відповідальності, у другому - про ретроспективний. При цьому перспективний аспект відповідальності пов'язується, перш за все, з особливим юридичним станом, який полягає в обов'язку виконати належне (і в усвідомленні прагненні до цього). У такому ракурсі відповідальність існує незалежно від факту правопорушення та заснована на обов'язку дотримуватися законів, тобто відповідальність є обов'язок, супроводжуваний іншим обов'язком. Відповідно,

ретроспективний аспект пов'язаний з правопорушенням і породжується ним [80, с. 33].

При цьому В.А. Тархов відзначає, що згадані два аспекти відповідальності не збігаються з поділом її на відповідальність за виконання і за порушення обов'язків: як у першому, так і в другому випадках відповідальність не тільки звернена до минулого, а й спрямована на майбутнє. Тому вчений говорить про певну умовність даних термінів [71, с. 50].

В.А. Рібаков дає визначення позитивної та негативної юридичної відповідальності. Позитивна юридична відповідальність, на думку дослідника, це врегульований правом додатковий обов'язок суб'єкта дати звіт у своїх діях за належне виконання основних обов'язків. Вона стимулює правомірну, соціально активну поведінку громадян і відіграє організуючу і виховно-мобілізуючу роль в досягненні цілей держави і права. Для неї характерно добровільне і ініціативне виконання обов'язків, самодисципліна, висока правова свідомість. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність є врегульована правом додатковим обов'язком суб'єкта дати звіт у своїх діях за невиконання основних обов'язків, за вчинення правопорушення. Вона тягне негативну оцінку і негативні наслідки, проявляється в неправомірній поведінці особистості і безпосередньо пов'язана з можливістю примусу мірами покарання, заходами відповідальності. При цьому автор зазначає, що обидва аспекти діалектично взаємопов'язані: чим вище рівень позитивної відповідальності, тим нижче рівень ретроспективної, тому не можна протиставляти ретроспективний аспект відповідальності позитивному [65, с. 148].

В.А. Рібаков стверджує, що позитивна відповідальність закріплена в нормі права і тому має юридичну підставу. Вона існує і діє тільки в правовідносинах, що виникають з настанням юридичних фактів. Одночасно виникає і відповідальність за виконання обов'язків. У правовідносинах, що

виникають з правопорушень, відповідальність не тільки ретроспективна. Тут також можна знайти позитивний аспект. Одним з основних засобів забезпечення ефективного функціонування позитивної відповідальності є точне визначення прав і обов'язків суб'єктів правовідносин [65, с. 149].

Висновки, зроблені В.А. Тарховим і В.А. Рибаківим, щодо цивільно-правової відповідальності, були сприйняті правознавцями як Р.Л. Хачатуров, Р.Г. Ягутян. Вказані вчені згодні з думкою В.А. Тархова і В.А. Рибаківа про те, що юридична відповідальність нерозривно пов'язана з обов'язком, без якої не може бути стану відповідальності, без порушення обов'язку не може бути притягнення до відповідальності. Вони підтримують концепцію про два аспекти цивільно-правової відповідальності (перспективному і ретроспективному), які прямо і безпосередньо пов'язані зі зміцненням законності та правопорядку, дисципліни та організованості, зміцненням правової основи суспільства, способу життя, при цьому ретроспективна відповідальність без позитивної безглузда, а позитивна відповідальність беззахисна, оскільки не має свого забезпечення. Р.Л. Хачатуров і Р.Г. Ягутян приходять до висновку, що позитивна відповідальність займає незрівнянно більше місце в житті суспільства, і сподіваються, що з часом ретроспективна правова відповідальність буде поступово звужуватися, а позитивна - розвиватися. Однак, незважаючи на близькість, їх позиції з точкою зору В.А. Тархова і В.А. Рибаківа вони визначають цивільно-правову відповідальність як встановлену нормами цивільного права міру належної поведінки, яка виявляється в сукупності цивільно-правових обов'язків не вчиняти цивільного правопорушення і реалізується добровільним виконанням даних обов'язків, а в разі їх винного порушення - за допомогою примусового впливу з боку держави. При цьому вони встановлюють межі позитивної і ретроспективної цивільно-правової відповідальності, яка порушується конкретною протиправною поведінкою суб'єкта цивільного права, що викликає конфліктну ситуацію, необхідність державного втручання і

застосування примусу для відновлення правопорядку та ліквідації конфлікту [79, с. 310].

Цивільно-правова відповідальність розкривається у юридичній енциклопедії як встановлені нормами цивільного права юридичні наслідки невиконання або неналежного виконання особою передбачених цивільним правом обов'язків, що пов'язано з порушенням суб'єктивних цивільних прав іншої особи [73, с. 194].

Особлива точка зору була висловлена В.А. Хохловим, котрий зазначає, що у визначенні цивільно-правової відповідальності, яке дав В.А. Тархов, як передбаченої законом обов'язку давати звіт про свою поведінку закладений зв'язок правопорушника (його поведінки) і зацікавленої особи, тобто ознака зворотного зв'язку в соціальній системі. На його думку, в цьому полягає основна цінність визначення В.А. Тархова [80, с. 20].

На думку В.А. Хохлова, цивільно-правова відповідальність - це врегульоване нормами права (в тому числі договору), особливе правове становище, що виникає в результаті порушення прав учасників цивільних правовідносин і характеризується можливістю забезпечити відновлення цих прав за допомогою спеціальних санкцій - заходів відповідальності [80, с. 22].

На наш погляд, запропоновані В.А. Хохловим положення не позбавлені сенсу. Можливо, варто ще раз вивчити окремо види відповідальності за галузями, щоб потім виробити з урахуванням всієї багатогранності даного явища поняття юридичної відповідальності, яка має бути єдиною для всіх різновидів і виражати сутність як цивільно-правової, так і кримінальної відповідальності. Визначення відповідальності через особливе правове становище не відображає всієї суті даного інституту цивільного права.

Наша позиція щодо визначення цивільно-правової відповідальності солідарна з концепцією В.А. Тархова і В.А. Рибокова. На наш погляд, дане визначення виходить з родової характеристики поняття слова

«відповідальність» і оптимально вписується в структуру: відповідальність - соціальна відповідальність - юридична відповідальність - цивільно-правова відповідальність.

I.C. Канзафарова поєднує цивільно-правову відповідальність із санкцією та розкриває цивільно-правову відповідальність як обумовлену особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з однієї сторони, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншої – здійснюється карально-виховний вплив на правопорушників [42, с. 102].

Крім того, положення про розкриття цивільно-правової відповідальності через санкцію знайшли своє закріплення у дослідженнях інших вчених. Так, В.Г. Федорова зазначає, що розуміння відповідальності через санкцію більшою мірою, в порівнянні з іншими концепціями, витребуване юрисдикційною практикою; воно ґрунтується на найбільш стійкій ознаці відповідальності – її вираженні у санкції правової норми, що дозволяє розглядати відповідальність у площині об'єктивного права, завдяки чому інститут відповідальності виступає у якості однакової і єдиної для всіх міри і оцінки поведінки [77, с. 88].

Значення цивільно-правової відповідальності полягає в наступному: по-перше, встановлюючи обов'язок правопорушника відновити порушене право управомоченої особи, зокрема відшкодувати заподіяні їй збитки, інститут відповідальності виконує компенсаційну роль; по-друге, загроза застосування засобів відповідальності покликана попереджувати вчинення правопорушення суб'єктами цивільних правовідносин, виховувати їх у дусі поваги до закону, до прав та інтересів інших осіб, неухильного виконання прийнятих на себе обов'язків; по-третє, як вид юридичної відповідальності цивільно-правова відповідальність є негативною реакцією держави на скоєне правопорушення, яка полягає в його осудженні суспільством і державою і,

отже, є карою для правопорушника; по-четверте, застосування мір відповідальності до особи, що порушує зобов'язання, може негативно позначитися на її матеріальному і фінансовому становищі, призвести до банкрутства господарюючого суб'єкта, а це є сигналом про неблагополучний стан організації і необхідність ужиття заходів до її оздоровлення (наприклад, санації).

Ефективність цивільно-правової відповідальності залежить передусім від її застосування, реалізації до конкретних осіб, винних у скоєнні цивільного правопорушення. Проте, керуючись принципом диспозитивності, властивим як цивільному праву в цілому, так і окремим його інститутам, зокрема інституту відповідальності, потерпіла сторона сама вирішує, застосовувати чи не застосовувати міри відповідальності до правопорушника. Іншими словами, застосування майнових або немайнових санкцій, у тому числі відповідальності, за чинним законодавством є правом, а не обов'язком суб'єктів цивільних правовідносин. Це стосується і юридичних осіб, які самостійно вирішують питання щодо здійснення належних їм прав.

Від цивільно-правової відповідальності як покладення на правопорушника нового додаткового обов'язку або позбавлення суб'єктивного цивільного права слід відрізнити засоби оперативного впливу або т.зв. оперативні санкції. Засоби оперативного впливу є специфічними способами правового реагування на порушення зобов'язань і вони повинні відмежовуватися від майнової відповідальності [17, с. 125-130]. На думку О.О. Красавчикова термін «оперативні» не дуже вдалий, при цьому вказуючи, що оперативне (тактичне) має протиставлятися чомусь менш рухомому [46, с. 268].

Оперативні санкції не відновлюють початкового майнового стану потерпілої сторони, а спрямовані на запобігання конкретним порушенням у майбутньому, виконують забезпечувальну функцію та мають застережливий характер і можуть застосовуватися в оперативному порядку односторонньо

управомоченою стороною без звернення до юрисдикційного органу. Якщо, наприклад, підрядник не приступає своєчасно до виконання договору або виконує роботу настільки повільно, що закінчити її до строку стає явно неможливим, замовник має право відмовитися від договору і вимагати відшкодування збитків. В даному випадку одностороння відмова замовника від договору є засобом оперативного впливу, а відшкодування збитків - мірою цивільно-правової відповідальності підрядника за затримку виконання робіт за договором підряду.

Дискусійним питанням є момент виникнення відповідальності. Тому З.В. Ромовська вірно зазначає, що ні звернення до суду з позовом про відшкодування збитків, ні рішення суду про відшкодування збитків – це ще не відповідальність, а нею буде виконання рішення суду. Так, цивільна відповідальність – це певні втрати (ущемлення), яких реально зазнала особа як наслідок невиконання нею свого цивільно-правового обов'язку, вона не настає у момент вчинення особою правопорушення [64, с. 190].

Цивільно-правова відповідальність настає за порушення договірних зобов'язань майнового характеру або за заподіяння майнової чи немайнової (моральної) шкоди, тобто за скоєння цивільно-правового делікту, і може виражатись у: позбавленні правопорушника певних благ матеріального характеру; у заміні невиконаного обов'язку новим; у приєднанні до невиконаного обов'язку нового.

Важливе значення для цивільно-правової відповідальності має її форма, під якою слід розуміти форму прояву тих додаткових обтяжень, що накладаються на правопорушника. Серед цих форм вирізняють відшкодування збитків. Здебільшого наслідком порушення цивільних прав є саме збитки. Тому ця форма відповідальності має загальне значення і застосовується у всіх випадках, якщо самим законом або договором не встановлено інше.

Під збитками слід розуміти ті негативні наслідки, які настали для

потерпілого від цивільного правопорушення. Вони поділяються на: реальну шкоду та витрачену вигоду. Реальна шкода — це зменшення наявного майна потерпілого. Вона включає до себе витрати, зроблені кредитором для відновлення свого порушеного права, а також конкретну втрату або пошкодження його майна. Втрачена вигода — це збільшення майна потерпілого, яке не відбулося внаслідок правопорушення. Вона відображається в неодержаних кредитором доходах, які він одержав би, якби зобов'язання було виконане належним чином боржником. Цивільне законодавство передбачає принцип повного відшкодування збитків, і тому за загальним правилом відшкодовуються як реальна шкода, так і втрачена вигода.

У зобов'язаннях формою відповідальності може виступати також неустойка (штраф, пеня), тобто грошова сума, яку боржник має сплатити кредитору у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання. При цьому збитки відшкодовуються в частині, що не покрита неустойкою. Законом або договором можуть бути передбачені такі випадки: коли допускається стягнення тільки неустойки, але не збитків; коли збитки можуть бути стягнуті в повній сумі понад неустойку; коли за вибором кредитора можуть бути стягнуті неустойка чи збитки.

У цивільному праві передбачена можливість відшкодування також моральної шкоди, котра полягає в душевних і фізичних стражданнях потерпілого. Проте право на компенсацію моральної шкоди виникає лише у випадках, зазначених законом або договором. Розмір відшкодування визначається судом. Моральна шкода відшкодовується у грошовій чи іншій матеріальній формі незалежно від відшкодування майнової шкоди.

Тому шкода, заподіяна особі чи майну громадянина, а також шкода, заподіяна організації, підлягає відшкодуванню особою, котра заподіяла шкоду, у повному обсязі. Організація повинна відшкодувати шкоду, заподіяну з вини її працівників під час виконання ними своїх трудових

(службових) обов'язків.

Присуджуючи відшкодування шкоди, судовий орган зобов'язує особу, відповідальну за шкоду, відшкодувати її в натурі (надати річ того ж роду і якості тощо) або цілком відшкодувати заподіяні збитки.

Згідно з англійським правом вимагати компенсації моральної шкоди за відсутності фізичних страждань або матеріальної шкоди не можна. Позови в такому випадку навіть не приймаються до розгляду. Проте після англійської правової реформи 1970 року було визнано, що ряд деліктів, таких як зваблювання, зрада, переманювання нареченого чи нареченої, порушення обіцянки одружитися, є підставою для компенсації моральної шкоди, і навіть не потрібно доводити зв'язок моральної шкоди з фізичними стражданнями.

У Великобританії і США існує можливість компенсації моральної шкоди у випадках порушення принципу приватності, суть якого зводиться до недоторканності приватного життя особи, зокрема у випадках порушення права на усамітнення, втручання у приватні справи позивача.

За підставами виникнення відповідальності розрізняють договірну та позадоговірну відповідальності. Договірна відповідальність завжди являє собою санкцію за порушення договірного зобов'язання, а саме виникає на підставі цивільно-правового договору. Під договірною відповідальністю розуміють відповідальність, що настає у випадках невиконання і неналежного виконання зобов'язання, що виникло з договору [22, с. 485]. Позадоговірна відповідальність настає у випадку, якщо санкція застосовується до правопорушника, котрий не має договірних відносин з особою, якій завдано шкоди. Наприклад, за недоліки проданої речі перед покупцем - фізичною особою, що відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів» визнається споживачем, відповідають як її продавець, так і виготовлювач товару [4]. Але продавець несе перед споживачем договірну відповідальність (на підставі договору купівлі-продажу речі), а виготовлювач — позадоговірну (на підставі Закону України «Про захист прав споживачів»).

Тому у першому випадку форми й розмір відповідальності встановлюються як законом, так і договором, а у другому - лише законом.

Відповідальність у сфері зобов'язань збігається з належним виконанням зобов'язань, однак належне виконання зобов'язань і цивільно-правова відповідальність підпорядковуються різним правилам і в силу цього не можуть втілюватися в тих самих діях боржника. Поки має місце належне виконання зобов'язань, немає місця для відповідальності та навпаки, настання відповідальності виключає належне виконання зобов'язань [22, с. 550].

Підставою для відшкодування шкоди визнається делікт. Деліктом є діяння, що суперечить цивільному законодавству і за яке передбачена майнова цивільно-правова відповідальність. Деліктна відповідальність є позадоговірною відповідальністю і настає за порушення загального обов'язку будь-якої особи не завдавати шкоди іншій особі. Деліктна відповідальність виступає у спеціальній формі, зокрема зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди (гл. 40 ЦКУ), у якому кредитором визнається особа, що постраждала, а боржником - особа, що завдала шкоди.

Здійснивши аналіз законодавства ряду зарубіжних країн, Р.О. Халфіна відзначала, що в Німеччині, Англії і деяких інших допускається конкуренція договірної і деліктної відповідальності в тих випадках, коли важко встановити, чи має місце договірна чи деліктна відповідальність. Французьке законодавство встановлює, що договірна відповідальність виникає в тому випадку, коли шкода заподіяна порушенням договірного зобов'язання, якщо в наявності необхідний причинний зв'язок між порушенням договору і шкодою, яка наступила. При порушенні обов'язку, що виник не з договору, а з інших підстав, відповідальність повинна бути тільки деліктною [78, с. 112-113]. Українське законодавство не встановлює конкуренцію договірної та деліктної відповідальності. На думку М.Д. Єгорова, правове значення розмежування договірної і позадоговірної відповідальності, полягає в тому,

що форми і розмір позадоговірної відповідальності встановлюються тільки законом, а форми і розмір договірної відповідальності визначаються як законом, так і договором [22, с. 556].

За загальним правилом санкції передбачено в договорах за вчинення договірних порушеннях. Так, Т.В. Боднар слушно вказує, що договірна відповідальність є відповідальністю за порушення договірних зобов'язань незалежно від того, чи договором, чи законом вона передбачена [11, с. 75].

На сьогоднішній день відносини цивільно-правової відповідальності регулюються нормами, які закріплені у ст.ст.22 «Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди», 23 «Відшкодування моральної шкоди», у главах 51 «Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання», 82 «Відшкодування шкоди» ЦКУ та іншими нормами, які знаходяться в різних розділах ЦКУ. На нашу думку, постає необхідність формування окремої глави або параграфу у ЦКУ, спеціально присвяченому загальним положенням інституту цивільно-правової відповідальності.

Таким чином, аналіз глави 3 «Захист цивільних прав та інтересів» ЦКУ, яка об'єднує в собі як санкції, які не пов'язані з додатковими обмеженнями для правопорушника, так і санкції, які по'язані із додатковими обтяженнями для правопорушника, та інших положень ЦКУ дає підстави стверджувати про необхідність формування окремої глави або параграфу, спеціально присвяченому загальним положенням інституту цивільно-правової відповідальності.

Отже, цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, якому притаманні всі ознаки, що характеризують юридичну відповідальність. Під цивільно-правовою відповідальністю слід розуміти форму державного примусу, що пов'язана із застосуванням санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав і стимулювання нормальних економічних відносин юридично рівноправних

учасників цивільного обороту. Ефективність цивільно-правової відповідальності залежить передусім від її застосування та реалізації до конкретних осіб, винних у скоєнні цивільного правопорушення.

1.2. Функції та принципи договірної цивільно-правової відповідальності

Сутність та соціальне призначення цивільно-правової відповідальності, як і будь-якого правового явища, розкриваються за допомогою її функцій, які становлять собою основні напрями впливу на поведінку учасників цивільних правовідносин.

Функції юридичної відповідальності є основними напрямками впливу на суспільство, завдяки яким досягається мета відповідальності та які визначають її призначення як засобу забезпечення суспільного порядку.

Функції цивільно-правової відповідальності мають певні особливості.

По-перше, оскільки цивільно-правова відповідальність є інститутом цивільного права, в ній реалізуються загальні функції цивільного права, а саме: регулятивна, охоронна, превентивна і компенсаційна.

По-друге, цивільно-правова відповідальність є галузевим різновидом юридичної відповідальності. Відповідно, в інституті цивільної відповідальності реалізуються загальні функції юридичної відповідальності. Однак особливості їх прояву в даному випадку обумовлюються метою застосування цивільно-правової відповідальності. Переважає точка зору, що мета цивільно-правової відповідальності полягає у відновленні порушених суб'єктивних цивільних прав, а у разі неможливості такого відновлення - у компенсації (майновій) негативних наслідків правопорушення. Специфічність цивільної відповідальності полягає саме у реалізації компенсаторно-відновлювальної функції, що з одного боку відображає основну мету застосування мір цивільно - правової відповідальності, а з другого, - встановлює еквівалентність розміру заподіяної правопорушенням шкоди та розміру відповідальності. Така функція цивільно-правової відповідальності набула ще більшого значення з прийняттям ЦКУ, в якому

відсутні норми про застосування майнових санкцій до порушника не на користь потерпілої особи, а наприклад, у дохід держави.

Цивільно-правовій відповідальності притаманна превентивна або попереджувальна функція, оскільки закріплення у статтях 22 і 23 ЦКУ загальних форм відповідальності, які застосовуються до особи - порушника цивільного обов'язку, певним чином сприяє попередженню правопорушень. Основним призначенням відповідальності є реалізація функції запобігання (превенції) правопорушень, що покликана забезпечити формування у правопорушника мотивів щодо дотримання законів, поваги до прав інших суб'єктів. Застосування відповідальності є доказом невідворотності покарання і тим самим — засобом запобігання можливим правопорушенням як винним суб'єктом, так і безпосередньо оточуючими.

Виокремлюють також сигнальну функцію цивільно-правової відповідальності. Відповідальність для порушника є сигналом про неблагополучний стан його діяльності, про необхідність вжиття заходів до її поліпшення. Така функція відповідальності в основному стосується відносин за участю юридичних осіб [89, с. 696].

У інституті цивільно-правової відповідальності реалізується штрафна (каральна) функція, яка проявляється щодо особи правопорушника. У зв'язку з тим, що «покарання» за вчинення цивільного правопорушення покладається на майнову сферу правопорушника, для цивільно-правової відповідальності, на відміну від кримінальної, вказана функція не є основною. Каральна функція свідчить про те, що юридична відповідальність є уособленням негативної реакції держави на скоєне правопорушення; це акт покарання від імені держави та засіб запобігання нових правопорушень. Покарання реалізується або шляхом зміни правового статусу порушника завдяки обмеженню його прав та свобод, чи шляхом покладення на нього доповнюючих обов'язків. Однак, покарання не є самоціллю відповідальності,

оскільки вона не повинна принижувати правопорушника або бути жорстокою.

Правопоновлююча функція протистоїть формальному покаранню винного, а також спрямована на забезпечення порушеного інтересу і поновлення порушених протиправною поведінкою суспільних відносин. Зокрема, ця функція характеризує майнову відповідальність. Стягнення збитків з правопорушника компенсує втрати потерпілої сторони і поновлює її майнові права. Функція спрямована також на примусове виконання невиконаних обов'язків.

У новітній сучасній літературі висловлена думка, що цивільно-правова відповідальність і договірна, зокрема, виконує стимулюючу (організаційну) функцію, оскільки спонукає учасників цивільних правовідносин до належної поведінки [27, с. 591]. Реалізація виховної чи стимулюючої функції залежить від умов настання цивільно-правової відповідальності. Виховна функція спрямована на формування у суб'єктів потреби правомірної поведінки та усвідомленого ставлення до наданих прав і обов'язків. Ця функція сприяє зміцненню у громадян віри у справедливість, у захист належних їм прав та свобод, підвищує рівень правової культури громадян, правову дисципліну і активність у сфері права. Виховна функція має дві форми: загальнопревентивну, що націлена на виховання у громадян поваги до закону, та спеціальнопревентивну, що спрямована на перевиховання самого правопорушника.

Виокремлюють також сигналізаційну (інформативну) функцію, змістом якої є визначення моделі поведінки, що суперечить інтересам суспільства і держави та характеризується як протиправна; аналіз засобів впливу на правопорушників та визначення змісту і особливостей конкретних видів відповідальності.

Отже, відновлення порушеного права або компенсація завданої шкоди є головним напрямом і функціональною особливістю цивільно-правової відповідальності. Інші функції є факультативними.

Для розкриття теоретико-правових засад договірної цивільно-правової відповідальності, на наш погляд, необхідно зупинитися на її принципах.

У науковій і навчальній літературі принципи характеризують як загальні вимоги до суспільних відносин і їх учасників, а також як вихідні та керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права і впливають з ідей справедливості й свободи, визначають загальну спрямованість і найістотніші риси діючої правової системи.

Поняття «принцип» у перекладі з латинської означає «початок», «першооснова», «первинність». Принцип вважався підвалиною, фундаментом будь-якої соціально-правової системи, вимоги якого поширювалися на всі явища, що належали до такої системи. Принципи не формулюють конкретних прав і обов'язків і не завжди забезпечені конкретними законодавчими санкціями, однак від того, на яких принципах заснований правовий порядок, можна значною мірою судити про характер самої держави. Іншими словами, це є своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку.

Значення принципів у праві обумовлюється:

- мають властивість імперативності, універсальності, загальнозначущості, а також їм притаманні стійкість та стабільність протягом невизначено тривалого часу;

- спрямовують розвиток і функціонування правової системи;
- зумовлюють напрями правотворчої, правозастосовчої діяльності;
- координують функціонування та розвитку механізму правового регулювання;

- виступають найважливішим критерієм законності дій громадян,

посадових осіб та певних суб'єктів права;

- сприяють подоланню прогалин та колізій у праві;
- впливають на рівень правосвідомості і правової культури.

Принципи права є втіленням результату раціонального наукового осмислення закономірностей розвитку всієї системи права. Форми існування принципів різноманітні, зокрема вони можуть існувати у вигляді вихідних положень правових теорій, концепцій, правових орієнтацій суб'єктів права, змісту правових норм, правових цінностей.

Принципи юридичної відповідальності - це не заклики, не гасла і не рекомендації, а загальні принципіві положення, які повинні стимулювати правомірну поведінку і становити процес регулювання відносин, що виникають на підставі правопорушень та застосування заходів відповідальності. Іншими словами, принципи цивільно-правової відповідальності - основоположні ідеї, які виражають сутність, природу і призначення даного правового інституту.

Всі принципи тісно взаємопов'язані, доповнюють один одного, при цьому не можна виділити основні і другорядні, важливі і неважливі, між собою вони всі рівні. Однак у науковій літературі все ж можна зустріти вказівку на основні принципи юридичної відповідальності.

У науці не склалося одностайної думки про те, скільки всього принципів відповідальності існує, немає їх чітких формулювань. Так К.С. Самощенко і М.Х. Фарукшин відносять до них: відповідальність лише за поведінку, а не за думки, біологічні або соціальні властивості, родинні чи інші зв'язки людей; відповідальність тільки за провину людей і організацій; законності; справедливості; доцільності; невідворотності і швидкості настання відповідальності [66, с. 57].

Відносячи принципи юридичної відповідальності до принципів цивільно-правової відповідальності, В.А. Тархов виділяє такі основні принципи цивільно-правової відповідальності: принцип законності; принцип

невідворотності; принцип рівноправності; принцип поєднання особистих інтересів з громадськими інтересами. При цьому дослідник зазначає, що два останніх є загальними принципами цивільного права, в тому числі і в сфері відповідальності. Тому цивільно-правова відповідальність має не тільки принципи, які притаманні юридичній відповідальності в цілому, але також і свої принципи, що відокремлюють її від інших видів відповідальності [70, с. 241].

На основі аналізу чинного цивільного законодавства Г.В. Єрмоєнко виділяє принципи цивільно-правової відповідальності, зокрема: 1) законність; 2) невідворотність; 3) принцип індивідуалізації; 4) принцип повного відшкодування шкоди; 5) принцип рівності сторін; 6) принцип поєднання особистих інтересів із суспільними [87, с. 88].

Одним з найважливіших принципів є принцип законності. Цей принцип виражається в системі вимог суворого та неухильного дотримання законів і відповідних їм підзаконних актів. Також принцип означає верховенство закону в системі юридичних актів, єдність законності, тобто однакове розуміння і дотримання законів, несуперечність норм, що становлять діючу систему права, обов'язковість норм права для всього населення, неприпустимість зворотної сили законів, що встановлюють нову або більш тяжку юридичну відповідальність та ін.

У цивільному праві норми відповідальності можуть міститися не тільки в законі, але можуть бути передбачені умовами договору. При цьому, треба зазначити, що при імперативній нормі закону сторони не вправі відступити від неї, а при диспозитивній можуть прийняти інше рішення, яке не повинно суперечити закону. Зміст даного принципу при ретроспективній відповідальності полягає в наступному:

- заходи відповідальності можуть бути застосовані тільки до особи, яка вчинила протиправні діяння;

- питання про притягнення до ретроспективної відповідальності та про застосування покарання вирішують тільки потерпіла сторона і спеціально уповноважені органи в межах своєї компетенції, після отримання звіту або пояснень з боку боржника;

- притягнення до відповідальності повинно проводитися в установленому законом або договором порядку, тобто з дотриманням встановлених правил, що регламентують процедуру діяльності по притягненні до відповідальності. Ці правила є не порожньою формальністю, а обов'язковими умовами, які забезпечують правильність, законність і справедливість застосування заходів цивільно-правової відповідальності. До боржника можуть бути застосовані лише такі заходи відповідальності, які передбачені законом або договором.

Особа в будь-яких випадках при будь-яких обставин несе відповідальність за взяті на себе зобов'язання, за виконання своїх обов'язків. Тому відповідальність в перспективному аспекті зберігається у всіх випадках, ретроспективна - на розсуд потерпілої сторони у випадках, коли порушуються норми договору. У випадках настання деліктної відповідальності дане питання вирішується компетентним органом, який може зменшити розмір відповідальності у зв'язку з провиною потерпілої сторони.

Невідворотність ретроспективної відповідальності означає, що жодне протиправне діяння не повинно залишатися безкарним. Даний принцип сприяє зміцненню правопорядку і законності в суспільстві, правової стабільності суспільних відносин.

За часів тоталітаризму держава не розглядалася як суб'єкт відповідальності, який би поніс покарання за свої діяння. Питання стало актуальне, коли відбулися зміни в соціально-економічних та міжнародних відносинах і в зв'язку з проголошенням курсу на побудову правової держави,

зокрема одним з його ознак є взаємна відповідальність держави й особистості.

Принцип відповідальності держави перед своїми громадянами, передбачає можливість кожного на відшкодування державою шкоди, заподіяної незаконними діями або бездіяльністю органів державної влади чи їх посадовими особами.

Принцип справедливості відповідальності проявляється в тому, що за порушення конкретної обов'язки передбачена справедлива міра відповідальності. Відповідно до даного принципу боржник зобов'язаний повністю компенсувати всі завдані кредитору збитки, що включає в себе реальний збиток, упущену вигоду. В даному випадку питання про відшкодування збитків дозволяється з точки зору кредитора. В рішенні Конституційного суду України справедливість - це властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню [6].

Суспільні відносини не стоять на місці, постійно розвиваються, що відбилося і на цивільно-правовій відповідальності. Також виділяють принципи, що характерні для цивільно-правової відповідальності епохи промислового капіталізму: відповідальності за провину і повного відшкодування заподіяної шкоди. Він зазначає, що на сучасному етапі визначальною тенденцією розвитку цивільно-правової відповідальності є відмова від цих принципів у зв'язку з впливом науково-технічного прогресу та усупільнення виробництва. Дані фактори впливають на юридичний механізм відшкодування заподіяного збитку, викликають його зміни, трансформацію. Саме в цих галузях відбувається оформлення нових принципів майнової відповідальності. Серед них він відзначає принцип канонізування цивільної відповідальності і принцип обмеження максимального розміру відшкодування заподіяних збитків. І те, й інше

спочатку передбачають мету локалізації несприятливих майнових наслідків заподіяння шкоди.

Принцип канонізування цивільної відповідальності, полягає в тому, що відповідальність покладається виключно на одну особу, вказану в нормативному акті, незалежно від того, завдано шкоди самою особою або ж іншими особами. Як правило, забороняється перенесення відповідальності на тих, хто спричинив шкоду, за винятком, наприклад, коли між сторонами є спеціальна угода з цього питання. Цей принцип дозволяє вирішити проблему суб'єкта відповідальності. В умовах сучасного господарства з його глибокою спеціалізацією і складною кооперацією виробництва найчастіше буває надзвичайно важко визначити конкретного заподіювача шкоди. Нерідко шкода є результатом дій або бездіяльності безлічі осіб. Ставити виплату відшкодування в залежність від успішності пошуку конкретного заподіювача шкоди означало б збереження невизначеності в становищі потерпілого, обмеження його майнових інтересів.

Наприклад, закріплення в законодавстві випадків відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки. Відповідно до нього відповідальність покладається на особу, яка експлуатує об'єкт або володіє, незалежно від того, з чієї вини заподіяна шкода. У зв'язку з цим в законодавстві закріплюється обов'язкове страхування небезпечних виробничих об'єктів, а також відповідальності при їх експлуатації.

Важливим принципом є майновий характер цивільно-правової відповідальності. Застосування цивільно-правової відповідальності завжди пов'язане з відшкодуванням збитків, стягненням заподіяної шкоди, сплатою неустойок (штрафів, пені).

У сучасному цивільному праві виокремлюють принцип реального виконання зобов'язання. У сучасних ринкових умовах, на думку В.В. Вітрянського, коли учасники майнового обігу мають у своєму розпорядженні реальну можливість вибору контрагента, необмежене застосування принципу

реального виконання зобов'язань стосовно договірних відносин стало неможливим, а судова практика зі всією очевидністю свідчить про неефективність прийнятих рішень, що примушують боржника до виконання в натурі зобов'язання, що у встановлений договором термін не було виконано в повному або значному обсязі, тому що в боржника не було можливості „відкупитися від кредитора” шляхом відшкодування понесених ним збитків [13, с. 498]. На думку С.М. Бервено, дія даного принципу покликана забезпечити реалізацію інтересу кредитора у виконанні зобов'язання саме в натурі, а не у будь-який інший спосіб [9, с. 184].

Цивільно-правова відповідальність - це відповідальність правопорушника перед потерпілим. У зв'язку з тим, що в цивільному праві право одного учасника відносин кореспондується з обов'язком іншого учасника, тобто порушення обов'язку одного веде до порушення права іншого.

Одна з основних особливостей цивільно-правової відповідальності полягає у відповідності розміру відповідальності розміром заподіяної шкоди або збитків. Певною мірою можна говорити про межі цивільно-правової відповідальності, які зумовлюються її компенсаційним характером і внаслідок цього необхідністю еквівалентного відшкодування потерпілому заподіяної йому шкоди або збитку, бо кінцева мета застосування цивільно-правової відповідальності полягає у відновленні майнової сфери потерпілої сторони.

Отже, функціям цивільно-правової відповідальності притаманні характерні риси: в ній реалізуються загальні функції цивільного права - регулятивна, охоронна, превентивна і компенсаційна; специфічність цивільної відповідальності полягає саме у реалізації компенсаторно-відновлювальної функції, що з одного боку відображає основну мету застосування мір цивільно - правової відповідальності, а з другого, - встановлює еквівалентність розміру заподіяної правопорушенням шкоди та

розміру відповідальності. Цивільно-правовій відповідальності притаманні такі функції: превентивна (попереджувальна), штрафна (каральна), правопоновлююча, стимулююча (організаційна), сигналізаційна (інформативна) та ін.

Основними принципами цивільно-правової відповідальності є: законності, невідворотності, відповідальності держави перед своїми громадянами, справедливості відповідальності, відповідальності за провину, повного відшкодування заподіяної шкоди, реального виконання зобов'язання тощо. До нових принципів майнової відповідальності слід віднести: принцип канонізування цивільної відповідальності (відповідальність покладається виключно на одну особу, вказану в нормативному акті, незалежно від того, завдано шкоди самою особою або ж іншими особами) і принцип обмеження максимального розміру відшкодування заподіяних збитків.

Висновки до розділу 1

1. Цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, якій притаманні всі ознаки, що характеризують юридичну відповідальність. Під цивільно-правовою відповідальністю слід розуміти форму державного примусу, що пов'язана із застосуванням санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав і стимулювання нормальних економічних відносин юридично рівноправних учасників цивільного обороту. Ефективність цивільно-правової відповідальності залежить передусім від її застосування та реалізації до конкретних осіб, винних у скоєнні цивільного правопорушення.

2. Цивільно-правовій відповідальності притаманні такі функції: превентивна (попереджувальна), штрафна (каральна), правопоновлююча, стимулююча (організаційна), сигналізаційна (інформативна) та ін.

Особливостями функцій цивільно-правової відповідальності є: в ній реалізуються загальні функції цивільного права - регулятивна, охоронна, превентивна і компенсаційна; специфічність цивільної відповідальності полягає саме у реалізації компенсаторно-відновлювальної функції, що з одного боку відображає основну мету застосування мір цивільно - правової відповідальності, а з другого, - встановлює еквівалентність розміру заподіяної правопорушенням шкоди та розміру відповідальності.

3. Основними принципами цивільно-правової відповідальності є: законності, невідворотності, відповідальності держави перед своїми громадянами, справедливості відповідальності, відповідальності за провину, повного відшкодування заподіяної шкоди, реального виконання зобов'язання тощо.

До нових принципів майнової відповідальності слід віднести: принцип канонізування цивільної відповідальності і принцип обмеження максимального розміру відшкодування заподіяних збитків.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА УМОВ ДОГОВІРНОЇ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Загальні умови виникнення договірної цивільно-правової відповідальності

Негативним для порушника наслідком вчиненого правопорушення становить цивільно-правова відповідальність. Юридичною підставою відповідальності є закон, а фактичною - склад цивільного правопорушення. Вона настає за наявності наступних умов: 1) протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи; 2) шкідливого результату такої поведінки (шкоди); 3) причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вини особи, яка заподіяла шкоду. Перші три умови - протиправність, шкода, причинний зв'язок є об'єктивними, а четверта - вина - суб'єктивна підстава цивільно-правової відповідальності.

Для притягнення до цивільно-правової відповідальності необхідна сукупність умов, що утворює склад цивільного правопорушення. Склад правопорушення утворюють об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони. Об'єктом правопорушення є суспільні правовідносини, що регулюються цивільним правом. Суб'єктом є правопорушник. Безпосереднім заподіювачем шкоди, крім правопорушника, може бути й інша особа. Так, боржник відповідає за невиконання або неналежне виконання зобов'язання третіми особами, які повинні були виконати зобов'язання, якщо законодавчо не встановлено, що відповідальність несе третя особа, яка безпосередньо виконувала зобов'язання. До об'єктивної сторони включають: шкоду, заподіяну правопорушенням; протиправність поведінки правопорушника; причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою. Суб'єктивну сторону складу правопорушення складає зокрема вина правопорушника.

В.П. Грибанов пропонує поділяти умови цивільно-правової відповідальності на загальні і спеціальні. Так, перші притаманні всім або більшості випадків, а другі – лише окремим видам цивільних правопорушень [28, с. 318].

При вчиненні правопорушення у сфері приватного права формою цивільно-правової відповідальності є примус, спрямований на її майнову сферу, а не на особу правопорушника. Цивільно-правова відповідальність здійснюється в межах приватноправових відносин, суб'єктами яких виступають особа, що зазнала майнових чи немайнових втрат, а також може бути правопорушник. За своєю сутністю ці відносини є відносинами осіб, що не підпорядковані одна одній, тобто відносин юридичної рівності. При цьому не виникає необхідності у закріпленні окремих складів правопорушень. Достовірним є закріплення в ЦКУ загальних правових наслідків порушення зобов'язання, які мають універсальний характер, до яких належить відшкодування збитків та моральної шкоди і охоплюють міри цивільно-правової відповідальності. Обсяг цивільно-правової відповідальності вимірюється перш за все розміром завданих збитків, а не виною правопорушника.

Отже, підставою виникнення цивільно-правової відповідальності у сфері договірних зобов'язань є вчинення правопорушення, яке полягає у протиправному порушенні суб'єктивного права кредитора в результаті невиконання (неналежного виконання) зобов'язання боржником.

У недоговірних зобов'язаннях підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є вчинення правопорушення, яке полягає у протиправному порушенні абсолютного суб'єктивного права в результаті заподіяння шкоди учасників цивільних правовідносин, а саме їх особистим немайновим (майновим) правам і інтересам.

Порушення особою суб'єктивного права не свідчить про те, що вона буде нести цивільну відповідальність. Для застосування вказаної

відповідальності до особи необхідною є наявність певних вимог. Ці вимоги є умовами цивільно-правової відповідальності. Такими умовами є: протиправність поведінки правопорушника; наявність негативних наслідків у особи, суб'єктивне право якої було порушено; причинний зв'язок між поведінкою правопорушника та негативними наслідками; вина правопорушника. Отже, притягнення особи до відповідальності повинно мати не тільки підстави, а й умови [68, с. 83].

Необхідно розрізнити підстави виникнення та настання цивільно-правової відповідальності. Разом з тим, автоматичне настання цивільно-правової відповідальності не пов'язане зі вчиненням цивільного правопорушення. Тобто, невиконання основного обов'язку боржником, який впливає як із відносних, так і абсолютних правовідносин, не зумовлює автоматичне виникнення нового додаткового обов'язку (що проявляється у формі відшкодування збитків, сплати неустойки, втрати завдатку тощо), який виникає в результаті порушення основного обов'язку.

Процесуальними підставами юридичної відповідальності визнаються такі, що пов'язані зі встановлення діянь конкретної винної особи і наслідків його вчинення, на основі яких здійснюється вольова діяльність спеціальних органів.

Враховуючи те, що як і у відносних, так і абсолютних правовідносинах праву кредитора відповідає обов'язок боржника, і навпаки, то невиконання (неналежне виконання) зобов'язання боржником (як договірних, так і недоговірних) являється порушенням суб'єктивного права кредитора. Тому виходячи з цього можна підтримати позицію М. Сібільова, про те, що підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є порушення суб'єктивного права [68, с. 83].

Протиправна поведінка є умовою цивільно-правової відповідальності. Протиправною визнається така поведінка, яка порушує норму права незалежно від того, знав чи не знав правопорушник про неправомірність

такої поведінки. У протиправності є відображення факту тільки об'єктивної невідповідності поведінки учасника цивільного обороту вимогам чинного законодавства [22, с. 491].

Поведінка, котра не відповідає вимогам, що ставляться до належного виконання зобов'язань є протиправною. Відповідно до ст. 526 ЦКУ зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦКУ, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Тому деякі підстави виникнення зобов'язань є критеріями протиправності поведінки боржника.

Зобов'язання, що виникають на підставі адміністративного акту, мають критерієм протиправності поведінку боржника, яка не відповідає змісту адміністративного акту. У випадку виникнення зобов'язань на підставі договору, то протиправною визнається поведінка боржника, яка порушує умови договору. Протиправною буде вважатися поведінка боржника, яка не відповідає умовам одностороннього правочину при умові, що в основі зобов'язання лежить односторонній правочин.

У формах дії чи бездіяльності виражається протиправна поведінка. Дія боржника набуває протиправного характеру, якщо вона прямо заборонена законом чи іншим правовим актом або ж суперечить договору, закону чи іншого правового акту. Так, в ст. 525 ЦКУ міститься пряма заборона на односторонню відмову від зобов'язання або односторонню зміну умов, за винятком випадків, передбачених договором або законом. Протиправними є також дії продавця, що продав товар покупцю неналежної якості.

Бездіяльність є протиправною та полягає у невиконанні або неналежному виконанні особою покладеного на неї юридичного обов'язку. Так, протиправною є бездіяльність постачальника, який не передав у встановлений строк товар у власність покупця (у строки, що визначені договором). Обов'язок вчиняти певну дію може бути передбачений не тільки

договором, але й законом. Відповідно до ч. 1 ст. 337 ЦКУ особа, яка знайшла загублену річ, зобов'язана негайно повідомити про це особу, яка її загубила, або власника речі і повернути знайдену річ даній особі. Протиправна бездіяльність може полягати в непереданні проданої речі, непостачанні товару, невиконанні обов'язків з передання внеску до статутного фонду та ін. [45, с. 26].

І.С. Канзафарова зазначає, що бездіяльність може носити і правомірний характер, коли це дозволяє, наприклад, закон, як у випадку невиконання боржником обов'язку у разі заміни кредитора до надання боржникові доказів переходу до нового кредитора прав у зобов'язанні (ч. 2 ст. 517 ЦКУ) [42, с. 187].

Другою умовою цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків є шкода. Одними із основних категорій інституту цивільно-правової відповідальності є категорії «шкода», «збитки», «втрата», тому визначення їх змісту має безперечно важливе як теоретичне, так і практичне значення. На думку І.С. Канзафарової шкоду – це родове поняття негативних наслідків правопорушення [42, с. 198], а В.П. Грибанов шкодою визнає всяке зменшення особистого чи майнового блага [28, с. 65].

Шкода – родове поняття негативних наслідків правопорушення. Термін шкода застосовується для визначення наслідків правопорушення. Вони виражаються у пошкодженні чи знищенні майна потерпілого, при заподіянні каліцтва або смерті, для визначення душевних, моральних страждань та переживань особи. У вказаних випадках маються на увазі ті негативні наслідки, які настають при порушенні (обмеженні) належних потерпілому майнових чи особистих немайнових прав (благ).

Збитком є грошова оцінка шкоди. Він підлягає компенсації (відшкодуванню) при неможливості, недоцільності чи відмові потерпілого від відшкодування шкоди в натурі. О. Йоффе вважав, що так буває не завжди: якщо внаслідок невиконання договірною зобов'язання його

контрагентом суб'єкт господарської діяльності не одержує запланованого прибутку, він несе збитки, але його майну не завдається ніякої шкоди. Таким чином, необхідно відмовитись від визначення збитків тільки як грошової оцінки майнової шкоди [41, с. 320].

Цивільно-правовими є такі збитки, які визнаються цивільним законодавством юридичними фактами. Тобто вони породжують цивільно-правові наслідки: виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин. У майновій сфері негативні наслідки суб'єкта можуть виникати не тільки в результаті протиправних чи правомірних дій (бездіяльності) інших осіб, але й поведінки самого власника або володільця (у результаті обрання невірної стратегії підприємницької діяльності тощо), а в деяких випадках і внаслідок дії природних явищ. У зв'язку з цим в юридичній літературі іноді розрізняються збитки в цивільно-правовому та економічному значенні.

Наявність безпосереднього причинного зв'язку є однією з необхідних умов цивільно-правової відповідальності між протиправною поведінкою правопорушника та збитками потерпілої сторони. Тому протиправна дія або бездіяльність заподіювача є причиною, а збитки, що виникли у потерпілої сторони є наслідком протиправної поведінки заподіювача. Коли такі збитки дійсно заподіяні постає необхідність встановлення причинного зв'язку. Немає збитків - немає необхідності доказувати існування причинного зв'язку.

Л.Д. Донська зазначає, що визнання об'єктивного причинного зв'язку передбачає чітке його відокремлення від поняття вини. Зокрема, змішування причинного зв'язку як об'єктивного явища з виною є помилковим і проявилось, зокрема, у використанні формулювань «внаслідок вини» та подібних сполучень [35, с. 7].

Питанням причинного зв'язку присвячені спеціальні дослідження і вони найбільш повно досліджені наукою кримінального права. На думку І.С. Канзафарової, причинний зв'язок між діянням і шкодою є об'єктивним,

незалежним від свідомості, і при вирішенні питання щодо відповідальності він виявляється та усвідомлюється певними особами, зокрема, судом, а також він є конкретним і не може бути встановлений шляхом абстрагування від конкретних обставин, за яких виникла шкода [42, с. 217].

Цивілістичною наукою розроблено теорії причинного зв'язку. Найбільш поширеною є теорія прямого та непрямого причинного зв'язку, яка базується на двох основних загальних положеннях. По-перше, причинність - це об'єктивний зв'язок між явищами, що існує незалежно від свідомості. Тому є неправильним при вирішенні питання про причинний зв'язок керуватися ступенем чи можливістю передбачення правопорушником шкідливих наслідків. Можливість передбачати настання збитків має значення при вирішенні питання щодо вини правопорушника, а не причинного зв'язку та носить суб'єктивний характер. По-друге, наслідок та причина мають значення лише щодо даного конкретного випадку. Виходячи за межі конкретного випадку, пов'язується з усім ланцюжком взаємодії матеріального світу, в якому уявлення про причини і наслідки весь час міняючись місцями, сходяться і переплітаються. Необхідно обмежуватися з'ясуванням найближчого щодо шкоди явища, а саме безпосередньої причини.

А.Н. Трайнін запропонував теорію різних ступенів спричинення, за якою пропонується дії, що спричинили результат, розділяти, зважаючи на їх неоднорідність на: головні, провідні, основні, менш значимі, другорядні. Тому для притягнення до відповідальності зовсім необов'язково, щоб дія була основною причиною наслідку [76, с. 113].

Передбачуваність наслідків протиправної дії чи бездіяльності пов'язують з проблемними положеннями вини. На думку М.І. Брагінського, В.В. Вітрянського теорія передбачуваності наслідків порушення не дооцінюється і має велике значення в ринкових умовах особливо для договірної відповідальності з огляду на наявність у цій теорії критерію

визначення межі наслідків, на які поширюється відповідальність особи, яка допустила порушення [14, с. 718]. Крім того, наслідки незаконної дії, за які особа відповідає, не можуть йти далі того, що можна було передбачити в момент вчинення дії на підставі загального життєвого досвіду середній розумній людині [13, с. 581].

Протиправна поведінка особи є причиною збитків тільки тоді, коли вона прямо пов'язана із цими збитками. Між протиправною поведінкою особи і наслідками наявність непрямого зв'язку означає, що дана поведінка лежить за межами конкретного випадку, і за межами юридично значимого причинного зв'язку. Разом з тим, всі діяння тягнуть за собою наслідки за наявності певних фактичних обставин справи. Однак, одні із цих обставин не мають значення для юридичної відповідальності і тому не утворюють причинного зв'язку між настанням наслідків і протиправною поведінкою особи. Інші мають вплив на юридичну відповідальність і тому утворюють безпосередній зв'язок між настанням наслідків і протиправною поведінкою особи. Основою досліджень причинності в праві лежало її визначення як об'єктивного зв'язку двох явищ, внаслідок якого одне явище необхідно викликає інше, тому кожен раз, коли виникає перше явище – причина, виникає і друге – наслідок [88, с. 702].

Отже, коли в ланцюжку подій, що послідовно розвиваються між протиправною поведінкою особи і настанням наслідків існують фактичні обставини, які мають значення для цивільно-правової відповідальності має місце прямий причинний зв'язок. Непрямий причинний зв'язок є у тих випадках, коли між протиправною поведінкою особи та збитками існують обставини, яким цивільний закон не надає значення при вирішенні питань про відповідальність (протиправна поведінка інших осіб, дії непереборної сили та ін.). Це означає, що протиправна поведінка особи лежить за межами юридично-значимого причинного зв'язку та за межами розглядуваного з точки зору юридичної відповідальності випадку.

Умовою цивільно-правової відповідальності є вина. Незважаючи на відсутнє розширення кола обставин, за яких цивільно-правова відповідальність настає незалежно від наявності вини учасників цивільних правовідносин. Й.О. Покровський зазначив, що достатньо було кількох винятків чи відступів від принципу вини, які визнали право європейських держав у зв'язку із розвитком великих транспортних і промислових підприємств (наприклад, відшкодування потерпілим від нещасних випадків на виробництві за відсутності вини власника виробництва), щоб появилися сумніви у справедливості вини і переконання у необхідності до повернення принципу спричинення [57, с. 286].

Принцип вини залишається однією з головних засад, на яких побудовано інститут відповідальності в українському цивільному праві. Вина боржника розглядається як загальна умова виникнення цивільного правоохоронного зобов'язання, в рамках реалізації якого відбувається перенесення у майнову сферу суб'єкта відповідальності негативних наслідків вчиненого ним правопорушення та досягається мета повного відшкодування чи іншої справедливої компенсації зазначених кредитором майнових або немайнових втрат [58, с. 115].

О.В. Дмитрієва зазначала, що у зв'язку з неоднозначним розумінням вини ще у римському праві, допускалося ототожнення вини і протиправності, що мало місце пізніше і в російському цивільному праві XIX століття, і в радянській цивілістичній літературі. Ототожнення вини з причинним зв'язком, призвело до того, що в цивільному праві вину стали визначати, як і в кримінальному – як психічне відношення особи до протиправної поведінки та її наслідків [33, с. 50-51].

Як загальна умова цивільно-правової відповідальності вина отримала відображення у ст.ст. 614, 1166 ЦКУ. Відповідно до ч.1 ст.614 ЦКУ особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором чи

законом. Особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини відповідно до ч.2 ст. 1166 ЦКУ. Тому визначальним елементом правової регламентації обох різновидів названої відповідальності (договірної та недоговірної) щодо всіх учасників цивільних правовідносин є вина. Диспозитивний характер норми про можливе неврахування вини у договірних відносинах (ст. 614 ЦКУ) не применшує загальнорегулятивне значення вказаного принципу. Крім того, зазначені випадки є тільки окремими винятками із загального правила, разом з передбаченими в деяких імперативних нормах спеціальними умовами відповідальності, з числа яких також виключено вину боржника, потреба у виділенні котрих обумовлена специфікою певної сфери господарського обороту.

ЦКУ дає визначення невинуватості і не містить визначення вини. Так, особа вважається невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (абз.2 ч.1 ст.614 ЦКУ). Таке визначення є недостатньо конкретним, оскільки не містить критерію достатності вжитих боржником з метою належного виконання зобов'язання заходів. Тому всі підстави стверджувати, що під виною ЦКУ визнає невжиття нею об'єктивно існуючих заходів, що залежать від неї і спрямовані на недопущення порушення зобов'язання, а не психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків. У такий спосіб вина в цивільному праві переводиться у сферу можливої поведінки особи з урахуванням обставин конкретної ситуації із сфери суб'єктивних психічних відчуттів. На думку А.Л. Ткачука, слід враховувати (не керуватися ними безпосередньо, оскільки для безпосереднього застосування в сфері цивільного права ці визначення непридатні) визначення вини, умислу і необережності, що надаються в Кримінальному кодексі [75, с. 12].

Відповідно до ст. 509 ЦКУ, зобов'язання має ґрунтуватись на засадах добросовісності, розумності та справедливості. Виходячи із цих засад має

встановлюватися наявність або відсутність вини: особа має визнаватися невинуватою, якщо вона вжила всіх заходів для належного виконання зобов'язання при тому ступені обачності й турботливості, що вимагалися від неї за характером зобов'язання й умовами обороту.

Таким чином, вина є опосередкованою застосуванням норм цивільного права, та втіленою у рішенні компетентного юрисдикційного органу суспільний докір, звернений до несправного боржника у зв'язку з допущенням ним порушення чужого суб'єктивного цивільного права, якому боржник міг (повинен був запобігти). Тому спростування презумпції вини боржника має відбуватися через доказування бездоганності його поведінки, враховуючи при цьому суть порушеного зобов'язання, а також наявні у конкретному випадку умови господарювання та звичайні для певного роду діяльності.

На відміну від кримінального права у цивільному праві діє презумпція вини. Так, особа, яка порушила зобов'язання, вважається винною, доки не доведе відсутність своєї власної вини. Принцип презумпції вини боржника формулюється як імперативне правило [82, с. 436].

Відповідальність за наявності «змішаної» вини є особливістю цивільно-правової відповідальності. У даному випадку йдеться про невиконання зобов'язання, яке є наслідком винної поведінки обох сторін. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1193 ЦКУ, якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди - також від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом. При змішаній вині неможливо визначити, яка частина збитків є наслідком винної поведінки боржника чи кредитора. Тому єдиним критерієм розподілу між ними збитків є ступінь (форма) вини будь-кого із них. Суд відповідно до ступеня вини кожної із сторін має право для боржника зменшити розмір відшкодування збитків.

Ч. 1 ст. 616 ЦКУ, якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, суд відповідно зменшує розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника. Оскільки порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, а не боржника, тобто між поведінкою боржника і порушенням зобов'язання не має причинного зв'язку.

Якби невиконання зобов'язання стало наслідком винної поведінки обох сторін, боржник був би зобов'язаний відшкодувати збитки залежно від ступеня своєї вини, та можна було б вести мову про змішану вину. Проте у даному випадку відсутній принцип змішаної вини, оскільки відсутня вина боржника. Норма ст. 616 ЦКУ потребує необхідних змін і доповнень.

Проблемою інституту цивільно-правової відповідальності є розмежування умисної і необережної форми вини, легкої і грубої необережності, оскільки критеріїв їх розмежування немає ні в законодавстві, ні у судовій практиці, ні в літературі [45, с. 79]. Хоча науковцями і розроблялися критерії розмежування даних категорій, однак такі положення розроблялися в межах теорії «психічного ставлення». Такі теоретичні розробки є недоречними, оскільки ЦКУ не визнає психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків як вини. Це потрібно визначати в кожному конкретному випадку та дане розмежування провести на законодавчому рівні важко.

Проаналізувавши норми цивільного законодавства, зазначимо, що при реалізації цивільно-правової відповідальності за наявності принципу змішаної вини у договірних відносинах враховується як груба так і легка необережність, в той час як у недоговірних відносинах враховується тільки груба необережність.

М.І Брагінський, В.В. Вітрянський зазначають, якщо у договірних відносинах має місце умисна форма вини, то це значить, що особа діяла чи бездіяла з наміром невиконання чи неналежного виконання зобов'язання чи створення неможливості його виконання. У формі необережності вина має

місце у випадках, коли боржник при виконанні зобов'язання не вжив всіх залежних від нього заходів щодо належного виконання зобов'язання. Груба необережність розглядається неприйняття боржником очевидних, мінімальних і найнеобхідніших заходів з метою належного виконання зобов'язання [14, с. 758].

У зв'язку з тим, що ні в судовій практиці, ні в цивільному законодавстві чітких критеріїв розмежування необережності на легку та грубу не має, а вирішення питання зменшення обсягу відповідальності та існування змішаної вини залежить від характеру вимог законодавства, які недотримані особою в тій чи іншій ситуації.

В.П. Грибанов зазначав, що вина у формі необережності має місце тоді, коли особа, хоч і не передбачає негативні наслідки своєї протиправної поведінки, але за обставинами справи могла і повинна була їх передбачити і попередити. Умислом є така поведінка порушника цивільних прав і обов'язків, коли порушник усвідомлював протиправний характер своєї поведінки, передбачав можливість настання негативних наслідків і свідомо їм не запобігав [28, с. 341].

Змішану вину необхідно відрізнити від спільного заподіяння шкоди, де шкода завдається кількома особами, але вина потерпілого у скоєному відсутня.

Особливістю цивільно-правової відповідальності є те, що вона може наставати і без вини, якщо це передбачено законом (договором). Так, відповідно до ч. 1 ст. 614 ЦКУ особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором (законом).

Таким чином, підставою виникнення цивільно-правової відповідальності у сфері договірних зобов'язань є вчинення правопорушення, яке полягає у протиправному порушенні суб'єктивного права кредитора в результаті невиконання чи неналежного виконання зобов'язання боржником.

Умовами цивільно-правової відповідальності слід виокремити протиправність поведінки правопорушника, наявність негативних наслідків у особи, суб'єктивне право якої було порушено, причинний зв'язок між поведінкою правопорушника та негативними наслідками, а також вина правопорушника.

2.2. Умови звільнення від договірної цивільно-правової відповідальності

Закріплення у цивільному законодавстві принципу «відповідальності за вину» свідчить, про те, що вона поширюється до певних меж, зокрем цивільно - правова відповідальність не є абсолютною. Ці межі вказують на обставини, наявність яких призводить до звільнення особи від обов'язку нести несприятливі майнові наслідки.

Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності - це обставини, з якими закон або договір пов'язують звільнення особи від застосування до неї за правопорушення визначених санкцій [89, с. 468].

ЦКУ (ст. 617) закріплює загальні підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання. Так, особа, котра порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за його порушення, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Ще у римському приватному праві були передбачені правовий випадок (казус) та непереборна сила, як обставини, що звільняють від відповідальності за порушення зобов'язання.

Усталеним є твердження, що випадок - це протипричина вини. Відсутність вини вказує на випадковість порушення суб'єктивного цивільного права. Під правовим випадком (казусом) розуміється така подія або її результат (наслідки), яких могло б не бути, але які не були відвернуті відповідальною особою тільки тому, що через раптовість настання їх неможливо було передбачити і запобігти [87, с. 326]. Отже, випадковою може бути подія, яка є причиною завдання шкоди, або сама шкода є наслідком певної події. Випадковою є шкода, заподіяння якої особа не змогла відвернути, незважаючи на те, що вона вжила всіх залежних від неї заходів. Особа, що порушила зобов'язання та доведе, що вчинила усі необхідні дії для належного його виконання, звільняється від відповідальності.

Випадок (казус) має місце тоді, коли психічний стан особи, яка порушила зобов'язання, характеризується відсутністю вини такої особи. За відсутності вини немає й відповідальності, якщо тільки законом (договором) не передбачено відповідальності без вини.

Не є випадком, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, відсутність у боржника необхідних коштів, потрібних для виконання зобов'язання. Значення випадку полягає у тому, що він стає підставою для звільнення від цивільно - правової відповідальності, незважаючи на наявність протиправної поведінки особи, шкоди та причинного зв'язку між ними. За загальним правилом, випадок звільняє суб'єкта від цивільно - правової відповідальності, якщо інше не встановлено договором (законом).

Непереборна сила розуміється як надзвичайна (невідворотна) зовнішня подія, що позбавляє можливості за даних обставин запобігти негативним наслідкам прояву.

Непереборна сила є об'єктивним явищем. Це подія, яка не залежить від волі, свідомості та бажання людини. При цьому ця подія, має зазвичай стосовно діяльності суб'єкта зовнішній характер втручання.

Явище визнається надзвичайним, яке перевищує ординарне, звичайне і типове. Надзвичайність явищ проявляється в різних аспектах. Переважно такі явища мають велику руйнівну силу, а їх виникнення є несподіваною подією. У певних випадках надзвичайність полягає в обмеженості виникнення тієї чи іншої події чи масштабності [83, с. 120].

Невідворотність дії непереборної сили чи шкоди тісно пов'язана з її надзвичайним характером. Саме надзвичайний характер події не дає можливості особі відвернути та запобігти настанню негативних наслідків. Подія, яка є об'єктивно невідвратною становить непереборну силу. Запобігти такому прояву не здатна не тільки визначена особа з урахуванням її фізичних, економічних, технічних та інших можливостей, а й інша особа,

враховуючи сучасний стан науки (техніки). Проте невідворотність не означає абсолютну неможливість ніякими людськими силами відвернути негативні наслідки.

Як суб'єктивний елемент, передбачуваність настання певної події, не має юридичного значення для звільнення боржника від відповідальності. Навіть у ситуації, коли про її виникнення відомо заздалегідь, наслідки дії непереборної сили неможливо відвернути будь-якими засобами, наявними у даної особи в конкретних умовах. Так, наявність відомостей у капітана корабля, що перебуває у морі, про шторм, все одно тягне неможливість запобігти пошкодженню або загибелі вантажу внаслідок дії цього шторму.

До обставин непереборної сили відносять стихійні природні явища: землетрус, повінь, шторм тощо. Вважається, що й суспільні явища як-то воєнні дії, страйки, введення мораторію та інше можуть також визнаватися непереборною силою.

Категорія «непереборна сила» включає в собі відносний характер. Тому одне і те ж явище в одному випадку, за певних умов визнається непереборною силою чи навпаки. Тому не можливо навести навіть приблизний перелік явищ, які на практиці розглядаються як непереборна сила. При вирішенні питання у кожній окремій ситуації чи є певна подія непереборною силою, необхідно з'ясувати усі конкретні обставини та керуватися такими критеріями, як невідворотність та надзвичайність за даних умов. Крім того, розвиток науки і техніки та обумовлене цим підвищення можливостей опору стихійним явищам, змінюють про непереборну силу усталене уявлення. Те, що донедавна було невідворотним і надзвичайним, може стати переборним та звичайним [81, с. 200].

Непереборна сила впливає на діяльність особи по-різному. Непереборна сила може завадити особі вчинити визначені дії, що призведе до порушення зобов'язання. І навпаки, непереборна сила спонукатиме до таких дій, наслідком котрих стане заподіяння шкоди. Головне у вказаних ситуаціях

є наявність причинного зв'язку між негативними наслідками та непереборною силою.

І хоч непереборна сила характеризується об'єктивною невідворотністю, але не повинна особа миритися внаслідок дії шкоди з неминучістю її настання. Вона не позбавляється обов'язку усіма можливими засобами здійснювати опір негативному впливу непереборної сили.

У випадках відповідальності особи незалежно від її вини категорія «непереборна сила» є межею «підвищеної» цивільно - правової відповідальності. Так, дія непереборної сили звільняє від відповідальності «професійного зберігача» за втрату, пошкодження або нестачу переданого на зберігання майна (ч. 2 ст. 950 ЦКУ) та володільця джерела підвищеної небезпеки за шкоду, заподіяну цим джерелом (ст. 1187 ЦКУ).

Випадок та непереборна сила не є однаковими за змістом категоріями. Вони є загальними обставинами звільнення від договірної та недоговірної відповідальності [56, с. 35].

Форс – мажор є ще однією обставиною, яка звільняє від цивільної відповідальності. Форс - мажором визнається дія чи подія, що спричиняє неможливість виконання договірних зобов'язань у строк, обумовлений сторонами. Форс – мажор, на відміну від випадку та непереборної сили, є спеціальною підставою звільнення від відповідальності лише за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань.

Поняття «форс - мажор» традиційно в законодавстві визнавалася підставою звільнення від відповідальності за зовнішньоекономічної діяльності. У Положенні про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів) зазначено, що форс - мажор є обставиною, яка звільняє сторони договору від відповідальності у випадках невиконання ними взятих на себе зобов'язань або прострочення виконання договору.

Форс - мажорні обставини залежно від часу існування поділяються на: тривалі та короткострокові. До перших відноситься: заборона експорту

певної сировини, війна, валютні обмеження та ін. Короткостроковими є стихійні лиха.

Такі обставини розглядаються як юридичні факти (спричиняють неможливість виконання договірних зобов'язань). Неможливість виконання цивільних обов'язків може бути фізичною, юридичною, економічною тощо. Тимчасову неможливість виконання зобов'язань зумовлюють короткострокові форс-мажорні обставини. У таких випадках - виступають як підстави відстрочки виконання [43, с. 48]. Домовленістю сторін такі обставини визнаються перешкодою, яка призводить до звільнення сторін від виконання договору при дії форс - мажорних обставин тривалий час, що перевищує зазначений у договорі строк, або коли виконання договору втрачає економічну необхідність.

Необхідна наявність певних умов для визнання обставин форс-мажором: це їх виникнення після укладення договору; неможливість виконання зобов'язання у період їх існування; закріплення цих обставин у договорі. Сторони повинні узгоджувати форс - мажорні обставини у договорі шляхом прямого зазначення їх переліку, котрий вважається вичерпним.

Таким чином, відсутність абсолютного характеру цивільно - правової відповідальності вказує на обставини, наявність яких призводить до звільнення особи від обов'язку нести несприятливі майнові наслідки.

Обставинами, що звільняють від відповідальності за порушення є: правовий випадок (казус), тобто коли психічний стан особи, яка порушила зобов'язання, характеризується відсутністю вини такої особи, а також непереборна сила, тобто надзвичайна (невідворотна) зовнішня подія, що позбавляє можливості за даних обставин запобігти негативним наслідкам прояву. Форс – мажор є спеціальною підставою звільнення від відповідальності лише за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань. Форс – мажором є дія чи подія, що спричиняє неможливість виконання договірних зобов'язань у строк, обумовлений сторонами.

Висновки до розділу 2

1. Підставою виникнення цивільно-правової відповідальності у сфері договірних зобов'язань є вчинення правопорушення, яке полягає у протиправному порушенні суб'єктивного права кредитора в результаті невиконання чи неналежного виконання зобов'язання боржником.

2. Виокремлюємо такі умови цивільно-правової відповідальності: протиправність поведінки правопорушника (поведінка, яка порушує норму права незалежно від того, знав чи не знав правопорушник про неправомірність такої поведінки), наявність негативних наслідків у особи, суб'єктивне право якої було порушено (школа), причинний зв'язок між поведінкою правопорушника та негативними наслідками, а також вина правопорушника.

3. Цивільно - правова відповідальність, не маючи абсолютного характеру, вказує на обставини, наявність яких призводить до звільнення особи від обов'язку нести несприятливі майнові наслідки.

Обставинами, що звільняють від відповідальності за порушення є: правовий випадок (казус), тобто коли психічний стан особи, яка порушила зобов'язання, характеризується відсутністю вини такої особи, а також непереборна сила як надзвичайна (невідворотна) зовнішня подія, що позбавляє можливості за даних обставин запобігти негативним наслідкам прояву. Форс – мажор є спеціальною підставою звільнення від відповідальності лише за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань. Форс – мажором є дія чи подія, що спричиняє неможливість виконання договірних зобов'язань у строк, обумовлений сторонами.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ ВИДІВ ТА ФОРМ ДОГОВІРНОЇ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

3.1. Види договірної цивільно-правової відповідальності

Можна здійснювати поділ видів цивільно-правової відповідальності за різними критеріями залежно від того, з якою метою здійснюється такий поділ.

Є.О. Суханов виокремлює за характером завданої шкоди відповідальність за заподіяння майнової шкоди (здійснення майнового правопорушення) і відповідальність за заподіяння моральної шкоди (шкоди, заподіяної особі) [27, с. 433-434].

На думку В. Тархова поділ цивільно-правової відповідальності слід здійснити за такими критеріями:

- залежно від підстав застосування: відповідальність договірна і позадоговірна (деліктна);

- залежно від суб'єктів: індивідуальна або спільна (часткова, солідарна, субсидіарна);

- залежно від характеру відповідальності: міри, що впливають безпосередньо на свідомість особи (міри особистого характеру), і ті, що впливають опосередковано через майнові права (інтереси) правопорушника;

- залежно від цілей відповідальності: міри є відновлювальні (відшкодування шкоди) і каральні (репресивні і превентивні); стягнення неустойки та ін.;

- залежно від розмірів і обсягу: повна, обмежена, підвищена;

- залежно від характеру поділу відповідальності між кількома правопорушниками: часткова, солідарна і субсидіарна відповідальність [70, с. 90].

Тому різновиди відповідальності класифікують за інститутами цивільного права: інститутом договірних зобов'язань та інститутом не договірних зобов'язань.

Договірною вважається відповідальність у формі відшкодування збитків, втрати завдатку, сплати неустойки, позбавлення суб'єктивного права за невиконання (неналежне виконання) зобов'язання, котре виникло з договору.

З порушення регулятивних правовідносин впливає договірна відповідальність та настає при невиконанні (неналежному виконанні) боржником свого обов'язку у відносному правовідношенні, де визначеному праву кредитора відповідає конкретний обов'язок боржника. При цьому зміст обов'язку відшкодування шкоди у разі порушення зобов'язань міститься в умовах договору, сформованих за взаємною згодою сторін. Принцип свободи договору щодо більшості норм інституту договірної відповідальності обумовлює її диспозитивний характер. Свобода договору не безмежна, як зазначає Т.В. Боднар, свідчить обмеження принципу свободи договору, прямо сформоване законодавцем у випадках, коли йдеться про договори публічного характеру: власне публічні договори (ст. 633 ЦКУ); договори, в яких превалюють публічні засади; договори, що укладаються на підставі правового акта органу державної влади, органу влади АР Крим, органу місцевого самоврядування, обов'язкового для сторін договору (ст. 648 ЦКУ); договори, що укладаються на підставі типових договорів; договори, що укладаються на біржах, аукціонах, конкурсах та іншим способом, що передбачає конкуренцію продавців або покупців [11, с. 41].

Не безпосередньо договір є підставою застосування договірної відповідальності, а факт заподіяння шкоди невиконанням (неналежним виконанням) зобов'язання. У цьому проявляється для договірної відповідальності диспозитивний характер. Однак слід враховувати фактор, що диспозитивність договірної відповідальності також має встановлені

законом межі. Правочин, яким скасовується чи обмежується відповідальність за умисне порушення зобов'язання - нікчемний (ст. 614 ЦКУ).

Недоговірною є відповідальність, що настає за вчинення протиправних дій однією особою щодо іншої незалежно від наявних між ними договірних відносин або за відсутності між ними договору.

У випадку заподіяння недоговірної шкоди порушуються правоохоронні правовідносини, у яких абсолютним правам суб'єктів цивільного права кореспондує для боржника пасивний обов'язок не порушувати такі права. Абсолютні права гарантовані державою і перебувають під її охороною. Закон – це єдина підстава, що дозволяє такі права захистити. Деліктна відповідальність виникає з моменту заподіяння шкоди кредитора (особі потерпілого) чи його майну. Правила про деліктну відповідальність не можуть за угодою сторін змінюватися.

Правове значення поділу відповідальності на договірну та недоговірну полягає у тому, що форми (розміри) недоговірної відповідальності визначаються тільки законом, водночас як договірної відповідальності - визначаються як законом, а також умовами договору. Договором слід передбачати відповідальність, зокрема за правопорушення, за котрі законодавство не передбачає відповідальності, або ж інша форма відповідальності, ніж та, що прямо передбачена законодавством, у випадку якщо законом не передбачено інше. Так, розмір неустойки, встановлений законом, у договорі може бути збільшений чи зменшений, крім випадків, передбачених законом (ст. 551 ЦКУ).

Загальновідомим в юриспруденції є інтерес з боку вчених-цивілістів до проблематики, що стосується відносин, котрі виникають внаслідок заподіяння шкоди. Разом з тим, теоретичні положення, все ще не можуть бути визнані вичерпними і такими, що знімають дискусійність по окремих категоріях (проблемах). По деяких із них існують не безспірні судження, а тому потребують відповідних уточнень та доповнень. На думку В. Ігнатенка

та С. Приступи це зокрема питання щодо функціональних особливостей інституту відшкодування шкоди [38, с. 150]. Так, вони вважають, що інституту відшкодування шкоди притаманна не тільки охоронна функція, але й компенсаційна, оскільки йдеться про юридично і практично можливі засоби забезпечення інтересів потерпілого (надання йому відповідних матеріальних благ замість зазначених втрат), що стає компенсацією.

Визначення недоговірних зобов'язань із заподіяння шкоди зводиться до того, що вони, як такі, що виникають внаслідок порушення охоронюваних законом майнових і особистих немайнових прав потерпілого, покликані забезпечити повну компенсацію цих прав шляхом заміни понесених потерпілим витрат передбачені законом та договором або присуджені судом матеріальні блага за рахунок заподіювача шкоди чи за рахунок інших осіб, на яких законом покладений обов'язок щодо відшкодування шкоди. Тому слід закріпити в законі обов'язок по відшкодуванню шкоди в обсязі, передбаченому законом, а не в повному обсязі.

Зі сторони кредитора або боржника у цивільно-правовому зобов'язанні можуть діяти дві чи більше осіб. Залежно від розподілу прав та обов'язків між суб'єктами зобов'язання із множинністю осіб розрізняють: часткові (пайові), солідарні, додаткові (субсидіарні) зобов'язання. Відповідальність за порушення цих зобов'язань теж буває частковою, солідарною чи субсидіарною.

Часткове зобов'язання має місце тоді, коли в ньому беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників і кожен із кредиторів має право вимагати виконання, а кожен з боржників повинен виконати зобов'язання у певній частині (пайці) [45, с. 70]. Відповідно до ст. 540 ЦКУ, якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актом цивільного законодавства.

Таким чином, часткова відповідальність передбачає, що кожний з боржників несе перед кредитором відповідальність тільки у тій частці, яка припадає на нього відповідно до договору або закону. Частки кожного з боржників визнаються рівними, якщо законом або договором не визначений інший розмір.

Солідарні зобов'язання виникають тоді, коли вони передбачені договором, встановлені законом чи іншими правовими актами, зокрема при неподільності предмета зобов'язання [88, с. 698]. Якщо, у такому зобов'язанні є один кредитор і декілька боржників, то кредитор має право вимагати виконання від усіх боржників, так і від кожного з них окремо, (повністю, так і в частині боргу). Не одержавши повного задоволення від одного із солідарних боржників своїх вимог, кредитор має право вимагати з решти солідарних боржників неодержане.

Боржники залишаються зобов'язаними доти, допоки зобов'язання не буде виконано повністю. За ч. 4 ст. 543 ЦКУ виконання солідарного обов'язку у повному обсязі одним із боржників припиняє обов'язок решти солідарних боржників безпосередньо перед кредитором. При порушенні солідарного обов'язку настає солідарна відповідальність, за якої кредитор може вимагати відшкодування збитків або оплати неустойки (від усіх боржників разом та кожного окремо). Відповідно до ч. 1 ст. 554 ЦКУ у разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя. При цьому поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, неустойки, процентів, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки.

Субсидіарна відповідальність має місце тоді, коли в зобов'язаннях беруть участь два боржники, один з яких являється основним, а другий -

додатковим [24, с. 486]. При цьому несе відповідальність перед кредитором додатково до відповідальності основного боржника субсидіарний боржник. Субсидіарна відповідальність може бути передбачена законом, іншими правовими актами чи умовами договору. Відповідно до ч. 1 ст. 119 ЦКУ солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність учасники повного товариства за його зобов'язаними усім майном, що їм належить. За договором поруки сторони можуть передбачити, що поручитель несе субсидіарну відповідальність перед кредитором за невиконання або неналежне виконання боржником обов'язку, забезпеченого порукою (ч. 1 ст. 554 ЦКУ).

В ст. 619 ЦКУ знайшло своє відображення положення щодо субсидіарної відповідальності. До пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. У випадку, коли відмовився основний боржник задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав в розумний строк від нього відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор в повному обсязі може пред'явити вимогу до особи, яка несе субсидіарну відповідальність. Не може вимагати задоволення своєї вимоги кредитор від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, коли ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування до основного боржника зустрічної вимоги. Особа, яка несе субсидіарну відповідальність, повинна повідомити про це основного боржника до задоволення вимоги, пред'явленої їй кредитором, а у разі пред'явлення позову, - подати клопотання про залучення основного боржника до участі у справі. Основний боржник, у разі недоотримання цих вимог особою, яка несе субсидіарну відповідальність, має право висунути проти регресної вимоги особи, яка несе субсидіарну відповідальність, заперечення, які він мав проти кредитора.

Таким чином, суть субсидіарної (додаткової) відповідальності полягає у тому, що вона: по-перше, настає у випадках, прямо передбачених законом

(договором); по-друге, є покладанням додаткової відповідальності, що передбачає наявність основної відповідальності, котру несе основна відповідальна особа; по-третє, покладається на осіб, котрі не несуть безпосередньо основної відповідальності перед кредитором; по-четверте, не може перевищувати обсягу основної відповідальності [82, с. 418].

Субсидіарна відповідальність може бути обмежена законом (чи відповідно до нього договором) у часі або пов'язана законом з наявністю певних умов [82, с. 419].

Посилення гарантій забезпечення права кредитора на відшкодування заподіяної йому шкоди за рахунок інших осіб, які в основному зобов'язанні безпосередньої участі не беруть є основною метою встановлення такого виду відповідальності.

Принцип повного відшкодування заподіяної правопорушенням шкоди є одним з основних принципів цивільно-правової відповідальності. Зміст цього принципу полягає у тому, що цивільне законодавство передбачає обов'язок боржника (заподіювача) перед кредитором (потерпілим) відшкодувати збитки у повному обсязі. Відповідно до ч. 3 ст. 22 ЦКУ збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Це стосується також втрат, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, так і доходів, які особа могла б одержати реально за звичайних обставин, якби не було порушене її право.

У законодавстві існують винятки із загального правила, коли розмір відшкодування може бути обмежено чи збільшено безпосередньо законом (умовами договору). Зокрема, ч. 3 ст. 22 ЦКУ наголошує, що збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

При укладенні договору сторони мають право передбачити у ньому умови про зменшення збитків, а також про додаткові підстави звільнення

боржника від відповідальності, але не про повне звільнення за порушення договору від відповідальності. Нікчемним вважається правочин про обмеження відповідальності, якщо в законі передбачено інше (повна або збільшена відповідальність). Нікчемним є також правочин про обмеження відповідальності за навмисне заподіяння шкоди.

Можливе зменшення (обмеження) розміру відповідальності правопорушення, якщо: 1) доказана вина обох сторін у невиконанні (неналежному виконанні) зобов'язання; 2) кредитор навмисно чи необережно сприяв збільшенню розміру збитків або не вжив заходів щодо їх зменшення; 3) суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоди завдано безпосереднім вчиненням злочину (ст. 1193 ЦКУ).

Змішаною є відповідність, яка настає з вини обох сторін (кредитора і боржника) [86, с. 94]. І хоча тільки боржник несе відповідальність за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання, зменшення обсягу такої відповідальності для боржника дає право зробити припущення, що між ним і кредитором перерозподіляється частина його відповідальності. Тому кредитор не в повному обсязі внаслідок такого перерозподілу отримує відшкодування.

Не слід плутати змішану відповідальність зі спільним заподіянням шкоди, яке здійснюється кількома боржниками, але сам потерпілий залишається невинним. У випадку спільного заподіяння шкоди настає часткова або солідарна відповідальність. Відповідно до ч. 1 ст. 1190 ЦКУ особи, спільними діями чи бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть перед потерпілим солідарну відповідальність. Суд за заявою потерпілого може визначити відповідальність осіб, які спільно завдали шкоди, у частці відповідно до ступеня їхньої вини.

З окремих видів зобов'язань закон (інші правові акти) за порушення цивільних прав та обов'язків можуть встановлювати підвищену

відповідальність. Так, за заявою потерпілого у разі збільшення розміру мінімальної заробітної плати розмір відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, підлягає збільшенню розмір відшкодування шкоди, якщо його працездатність знизилася порівняно з тією, яка була у нього на момент вирішення питання про відшкодування шкоди (ст. 1203 ЦКУ).

Існують ситуації, коли у виконанні зобов'язання, крім основного боржника, можуть брати участь і інші особи. Так, відповідно до ч. 1 ст. 528 ЦКУ виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу особу, якщо з умов договору, вимог цього кодексу, інших актів цивільного законодавства або суті зобов'язання не впливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. Тут кредитор зобов'язаний прийняти запропоноване за боржника іншою особою виконання. Ст. 618 ЦКУ наголошує, що боржник відповідає за порушення зобов'язання іншими особами, на яких було покладено його виконання, якщо договором або законом не встановлено відповідальність безпосереднього виконавця.

Отже, необхідно відрізнити від субсидіарної відповідальності відповідальність боржника за дії інших осіб, яка має місце у тих випадках, коли на інших осіб боржником покладено виконання обов'язку. Третя особа на відміну від субсидіарного боржника, не пов'язана із кредитом цивільними правовідносинами. Тому кредитор, за загальним правилом, може пред'явити свої вимоги, що впливають із невиконання або неналежного виконання зобов'язання, лише до свого боржника, але не до третьої особи, яка не виконала або ж виконала зобов'язання неналежним чином. Так, якщо підрядник поклав на субпідрядника виконання частини робіт, які він за договором підряду зобов'язаний виконати, то відповідальність перед замовником за неналежне виконання визначених робіт субпідрядником несе підрядник. У наведеній ситуації субпідрядник являється іншою особою, оскільки він не бере участь у зобов'язаннях підряду, а тільки виконує

частину робіт, передбачених таким зобов'язанням. Боржник, що притягнутий кредитором до відповідальності за дії третьої особи, має до третьої особи право зворотної вимоги у розмірі виплаченого відшкодування за невиконання або неналежного виконання нею зобов'язання. Якщо у наведеному прикладі підрядник відшкодовує замовнику заподіяні збитки внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання субпідрядником, то право зворотної вимоги має підрядник до субпідрядника у розмірі виплаченого відшкодування замовнику. Проте, законом або договором може бути встановлено, що відповідальність несе інша особа, що є безпосереднім виконавцем.

Відповідальність за шкоду, заподіяну її працівниками юридичної особи, не є ні субсидіарною відповідальністю, ні відповідальністю за дії третіх осіб, оскільки дії працівників юридичної особи під час виконання ними своїх трудових обов'язків вважаються діями безпосередньо юридичної особи.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що поділ видів цивільно-правової відповідальності здійснюється за різними критеріями залежно від того, з якою метою він здійснюється. Так, різновиди відповідальності класифікують за інститутами цивільного права: інститутом договірних зобов'язань та інститутом не договірних зобов'язань.

Договірною є відповідальність у формі відшкодування збитків, втрати завдатку, сплати неустойки, позбавлення суб'єктивного права за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, котре виникло з договору. Не безпосередньо договір є підставою застосування договірної відповідальності, а факт заподіяння шкоди невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язання. Саме у цьому проявляється для договірної відповідальності диспозитивний характер.

3.2. Форми договірної цивільно-правової відповідальності

У юридичній літературі наводяться різноманітні класифікації форм цивільно-правової відповідальності. Зокрема дослідники М. Саніахметова та Є. Харитонов класифікують форми цивільно-правової відповідальності на загальні і спеціальні [82, с. 42]. За невиконання або неналежне виконання зобов'язань загальною формою відповідальності виокремлюють обов'язок боржника відшкодувати збитки кредитор, заподіяні правопорушенням. Така форма відповідальності застосовується у випадках невиконання договірних зобов'язань та висвітлюється як загальне поняття. Для притягнення до цивільно-правової відповідальності боржника у формі відшкодування збитків слід очікувати реального виникнення збитків.

Т.В. Боднар виділяє три форми цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань: відшкодування збитків, матеріальне відшкодування моральної шкоди, сплату неустойки [12, с. 78].

У випадку відсутності збитків, застосовуються за невиконання або неналежне виконання зобов'язань визначені форми відповідальності. До таких форм слід віднести стягнення неустойки (штрафу, пені), втрату завдатку, також санкції, котрі застосовуються в окремих видах зобов'язань. Загальною формою відповідальності є стягнення збитків, що виникли внаслідок порушення договору, тому відповідне правило безпосередньо передбачене в ч. 1 ст. 611 ЦКУ. Крім того у випадку, якщо в договорі сторони не передбачили таку відповідальність, застосування його є цілком можливим та законним.

Таким чином, стягнення збитків можливо застосовувати не залежно існування таких положень в договорі. Практика укладення договорів між фізичними особами та державними установами чи юридичними особами, коли про вказану форму відповідальності згадується в розділі договору про відповідальність сторін, то саме частіше ця засада визначається так: при

виникнення збитків у однієї з сторін з вини іншої сторони, винна сторона відшкодовує збитки в обсязі, порядку та на умовах, що передбачені чинним цивільним законодавством України.

До спеціальної форми відповідальності відносять передбачені гл. 49 ЦКУ способи забезпечення зобов'язань. Зокрема, такими способами відповідно до ст. 546 ЦКУ є неустойка, застава, порука, гарантія, притримання та завдаток.

Особливе місце має відшкодування збитків серед форм цивільно-правової відповідальності. Так, збитки є найсуттєвішим та розповсюдженим наслідком порушення цивільних прав особи. Тому вкрана форма відповідальності становить загальне значення і застосовується у всіх випадках порушення цивільних прав (окрім випадків, коли законом чи договором не передбачено інше). Інші є форми цивільно-правової відповідальності повинні застосоватися у ситуаціях, що передбачені безпосередньо законом чи договором.

Відшкодування збитків є загальною мірою цивільно-правової відповідальності та застосовуються при будь-яких порушеннях зобов'язання (договірних та не договірних).

Зокрема відшкодування збитків спрямується на відновлення майнового стану потерпілої особи, котре існувало до самого правопорушення та за допомогою майна такого правопорушника, тому носить компенсаційний характер.

При заподіянні збитків особі в результаті цивільного правопорушення настає відповідальність у формі відшкодування збитків. Відповідно до ст. 22 ЦКУ особа, котрій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. У такому випадку збитки - це:

- реальні збитки, тобто втрати, яких особа зазнала в зв'язку зі знищенням чи пошкодженням речі, а також витрати, які вона зробила чи повинна зробити для відновлення свого порушеного права;

- упущена вигода, тобто доходи, що особа могла б одержати за звичайних обставин, коли її право не було б порушено.

Також закріплено принцип відшкодування збитків у повному обсязі, при умові, коли договір чи закон не передбачають відшкодування в меншому (більшому) розмірі. Майнова шкода на вимогу особи, якій задано шкоди та відповідно до обставин справи може бути відшкодована в будь-який інший спосіб. Так, шкода, що завдана майну, може відшкодовуватися в натурі (ремонт пошкодженої речі та ін.).

Від не договірної шкоди (зобов'язання, котре виникає внаслідок заподіяння шкоди) (глава 82 ЦКУ) слід відрізнити обов'язок боржника по відшкодуванню збитків, що завдані невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання по договору (ст. 611, 623 ЦКУ). Підлягають до застосування норми глави 82 ЦКУ, коли сторони перебувають у договірних відносинах, але заподіяння шкоди однією із сторін іншій не пов'язане з виконанням зобов'язання по цьому договору.

Кредитор повинен довести розмір збитків, що завдані йому порушенням зобов'язання. У даному випадку кредитор не лише підраховує розмір заподіяних збитків, але й загалом документально їх підтверджує.

Вимоги про відшкодування неодержаних доходів (упущеної вигоди), що слід пред'явити покладають на кредитора обов'язок необхідності доведення, що ці доходи не є умовними, а справді отримані у разі виконання боржником своїх обов'язків належним чином. Тому для визначення неодержаних доходів слід враховувати дії, зроблені кредитором для їх отримання.

Незважаючи на відшкодування заподіяних збитків, такі збитки можуть відшкодовуватись тільки в певній мірі чи бути невідшкодованими, що часто і стається. Причинами такого явища є: відсутність збитків у кредитора при невиконанні чи неналежному виконанні боржником своїх обов'язків; відсутність у кредитора можливості довести в законодавчому порядку факт

нанесення збитків; не можливість надати точний розрахунок вартості отриманих збитків.

Тому, якщо виникнен спір та його слід буде розглядати у суді потерпілій особі необхідно буде доводити розмір таких збитків. При цьому якщо для суддів докази будуть недостатньо переконливі, винна особа просто зможе довести свою невинуватість та не буде відшкодовувати збитки.

Збитки слід визначати з урахуванням реальних ринкових цін на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора, а також у місці, де має бути здійснено виконано зобов'язання, а при умові, коли вимога не була задоволена добровільно, - безпосередньо у день пред'явлення позову. Беручи до уваги ринкові ціни, що існували на момент ухвалення рішення суд може задовольнити вимоги про відшкодування завданих збитків.

Неустойка є формою цивільно-правової відповідальності та є однією з найпоширеніших способів забезпечення виконання зобов'язання. О.О. Отрадна зазначає, що лише після порушення зобов'язання, тобто в разі невиконання неустойкою забезпечувальної функції, вона трансформується у міру цивільно-правової відповідальності [54, с. 3]. Неустойка характеризується багатфункціональним призначенням, що проявляється зокрема: неустойка відіграє превентивну роль, сприяючи запобіганню можливим порушенням договірної дисципліни; являє собою зручний спосіб спрощеної компенсації втрат кредитора, викликаних невиконанням або неналежним виконанням боржником своїх зобов'язань; становить санкцію, покарання боржника за порушення своїх обов'язків, через те що покладає на нього додатковий економічно не вигідний наслідок майнового характеру сплату, а саме визначеного штрафу [53, с. 110].

Неустойка як форма цивільно-правової відповідальності, на думку М.І. Брагінського та В.В. Вітрянського характеризується: вона стягується за рішенням суду чи сплачується добровільно тільки за наявності правопорушення; суть неустойки полягає в обов'язку боржника – порушника

зобов'язання нести додаткові майнові втрати; підлягає застосуванню тільки за наявності умов, необхідних для настання цивільно-правової відповідальності; обов'язок боржника – порушника зобов'язання сплатити неустойку забезпечується державним примусом [13, с. 661].

Відповідно до ст. 549 ЦКУ неустойка - це грошова сума або інше майно, які боржник має передати кредитору в разі порушення боржником зобов'язання.

Неустойку розглядають у таких формах як штраф або пеня. Відповідно до ст. 549 ЦКУ штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежного виконаного зобов'язання, а пенею відповідно до є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

О.О. Отраднава зазначала, що загальний розмір пені у момент укладення договору сторонам не може бути відомий, тому її встановлення у вигляді речі або послуги, що має визначену вартість, неможливе. У вигляді пені, крім грошей, слід застосовувати лише речі, що виражені родовими ознаками, кількість яких до передачі може змінюватись в залежності від часу прострочення виконання зобов'язання [54, с. 11]

Предметом неустойки може бути грошова сума, рухоме і нерухоме майно (ч. 1 ст. 551 ЦКУ), тоді як Господарський кодекс України (далі - ГКУ) визначає штрафні санкції виключно як господарські санкції у вигляді певної грошової суми (п. 1 ст. 230).

Відповідно до ст. 551 ЦКУ у договорі може бути збільшений встановлений законом розмір неустойки. Також розмір неустойки може бути зменшений у договорі порівняно з розміром, встановленим цивільним законодавством (крім випадків, встановлених законом).

При визначенні меж свободи фізичних (юридичних) осіб ЦКУ є ліберальним щодо передбачення порушення зобов'язань стороною договору.

Тому встановлюється такий розмір неустойки як сторони вважають за необхідне.

П. 1 ст. 231 ГКУ по іншою врегульовує дану ситуацію та містить норму, що врегульовує питання визначення розміру штрафу. Відповідно до статті по окремих видах зобов'язань закон може визначати розмір штрафу, зміна котрого за погодженням сторін не допускається ні в яких випадках [3]. Тому коли закон передбачає розмір штрафів щодо визначених видів зобов'язань, сторони не можуть на власний розсуд його змінювати, незалежно від того, чи повинен містити закон вказівку на неможливість зміни цих норми договором [48, с. 82]. Це підтверджено п. 4 ст. 231, до котрого штрафні санкції слід застосовувати в розмірі, що передбачений договором, у тому випадку, якщо розмір санкцій законом не визначено.

Отже, ГКУ зважив можливості порівняно з нормами ЦКУ суб'єктів господарських відносин щодо самостійного визначення розмірів неустойки. Таке обмеження є значним, при врахуванні того, що більша частина договорів укладається учасниками відносин у господарській сфері. Тому з огляду на значне поширення господарських зобов'язань, ціль вказаного обмеження не зрозуміла.

Завдаток є також одним із способів забезпечення виконання зобов'язань. Завдатком відповідно до ч. 1. ст. 570 ЦКУ є грошова сума чи рухоме майно, що видається кредитові боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання.

Завдаток на меті сприяти виконанню договору, на забезпечення котрого він спрямований. Проте, часто зобов'язання не виконуються або виконуються неналежним чином, незважаючи на забезпеченість їх виконання. Тому сторони у зобов'язанні мають право на відшкодування завданих збитків, котрі виникають при їх порушенні.

Співвідношення собою збитків та грошової суми, що внесена як завдаток відбувається відповідно до ст. 571 ЦКУ: по-перше, завдаток залишається у кредитора у випадку, коли порушення зобов'язання є з вини боржника; сторона, що є винною у порушенні зобов'язання відшкодовує іншій стороні збитки в сумі, на яку вони перевищують розмір завдатку.

Сторона, яка надала завдаток повинна відшкодувати збитки в розмірі, що перевищує суму завдатку, та несе відповідальність за порушення договору. Якщо кредитор відповідає за невиконання або неналежне виконання договору, боржник має право вимагати сплати подвійну суму завдатку та відшкодування збитків в розмірі, що перевищує однократний розмір завдатку. Таким чином, при умові, коли договір, що порушений з вини особи, що надала завдаток, то особа втрачає право на завдаток. Якщо договір порушений з вини особи, яка отримала завдаток, то остання повинна повернути завдаток (при матеріальному завдатку) в подвійному розмірі чи повернути рухоме майно, що отримано від боржника як завдаток, а також додатково сплатити суму у розмірі такого завдатку.

Правило ч. 1 ст. 571 ЦКУ застосовується при порушенні будь – якого договірною зобов'язання. Зазначено норма для цивільного законодавства України - новела, оскільки Цивільний кодекс 1963 р. встановлює обов'язковими такі норми лише у ситуації, коли відповідне зобов'язання не виконувалось сторонами у повному обсязі та не розповсюджувалось на випадки неналежного виконання зобов'язання [50, с. 502].

Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, що визначені змістом зобов'язання, тобто неналежне його виконання (ст. 610 ЦКУ). Тому значно розширилась галузь застосування норми про наслідки невиконання зобов'язання, що забезпечене завдатком.

Отже, однією із форм цивільно-правової відповідальності є втрата завдатку.

Ст. 23 ЦКУ передбачено право на відшкодування моральної шкоди. Загальне правило передбачає право кожної особи на відшкодування моральної шкоди, що завдана внаслідок порушення її прав. Так, моральна шкода відшкодовується коштами, майном тощо.

Проблема відшкодування моральної шкоди полягає в тому, що вказану шкоду, через її негрошовий характер, не можна вираховувати за допомогою коштів чи застосовувати інший ціннісний еквівалент. Моральна шкода не може жодним чином бути пов'язаною з матеріальною шкодою. Критерієм розмежування обов'язкових випадків відшкодування моральної шкоди від усіх інших можна виокремити: якщо порушено немайнове благо і завдана моральна шкода – вона завжди відшкодовується, а якщо порушенням майнових прав завдана така шкода – вона відшкодовується у випадках, передбачених законом [26, с. 668-669].

Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого чи позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, та з урахуванням інших обставин, котрі є істотними (ч. 2 ст. 23 ЦКУ). Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова зазначають, що порушенням зобов'язань безпосередньо особисті немайнові права не можуть бути порушені, але можливо опосередковане заподіяння моральної шкоди, що повинне відшкодовуватися за його наявності завжди, якщо це передбачено правовим інститутом, що поширюється на відповідний вид зобов'язань [83, с. 422].

Загалом визначаючи розмір відшкодувань, враховуються критерії справедливості і розумності. Тому законодавець не встановлює критеріїв визначення розміру відшкодування моральної шкоди. С. Сиротенка висловлює думку, що встановлення розміру компенсації моральної шкоди схоже на процес призначення кримінального покарання, а саме коли суд

використовує визначену санкцію «від і до» [67, с. 42]. Г.В. Єрмоєнко вважає, що розмір моральної шкоди не може встановлюватися у договорі, а визначається судом [36, с. 388].

На практиці створюються труднощі, оскільки відсутні визначені критерії визначення розміру відшкодування моральної шкоди та загального методу кількісної оцінки розміру відшкодування. Це ускладнюється при відсутності рекомендацій Верховного Суду України з даних проблем. Така ситуація виникла, як відзначають деякі судді, при відсутності загальної методології визначення розміру відшкодування [21, с. 255].

Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню і не непов'язана з розміром такого відшкодування (ч. 4 ст. 23 ЦКУ). У договірних правовідносинах прослідковується залежність розміру моральних втрат від суми невиконаного чи неналежно виконаного договору [34, с. 732].

Отже, у випадку відсутності збитків за невиконання або неналежне виконання зобов'язань застосовуються певні форми відповідальності, зокрема стягнення неустойки (штрафу, пені), втрату завдатку, санкції, котрі застосовуються в окремих видах зобов'язань.

Загальною формою відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань виокремлюють обов'язок боржника відшкодувати збитки кредитору, заподіяні правопорушенням. Стягнення збитків можливо застосовувати не залежно існування таких положень в договорі. Відшкодування збитків спрямовується на відновлення майнового стану потерпілої особи, котре існувало до самого правопорушення та за допомогою майна такого правопорушника, а тому носить компенсаційний характер.

Законодавець не встановлює критеріїв визначення розміру відшкодування моральної шкоди, тому на практиці створюються труднощі, оскільки відсутні визначені критерії визначення розміру відшкодування моральної шкоди та загального методу кількісної оцінки розміру

відшкодування. Проблема відшкодування моральної шкоди полягає через негрошовий характер, а тому її не можна вираховувати за допомогою коштів чи застосовувати інший ціннісний еквівалент. Загалом визначаючи розмір відшкодувань моральної шкоди, враховуються критерії справедливості і розумності.

Висновки до розділу 3

1. Поділ видів цивільно-правової відповідальності здійснюється за різними критеріями залежно від того, з якою метою він здійснюється. Різновиди відповідальності можна класифікувати за інститутами цивільного права: інститутом договірних зобов'язань та інститутом не договірних зобов'язань. Договірною є відповідальність у формі відшкодування збитків, втрати завдатку, сплати неустойки, позбавлення суб'єктивного права за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, котре виникло з договору. Для договірної відповідальності притаманний диспозитивний характер, оскільки не безпосередньо договір є підставою застосування договірної відповідальності, а факт заподіяння шкоди невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язання.

2. При відсутності збитків за невиконання або неналежне виконання зобов'язань застосовуються такі форми відповідальності: стягнення неустойки (штрафу, пені), втрату завдатку, санкції, котрі застосовуються в окремих видах зобов'язань.

Загальною формою відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань є обов'язок боржника відшкодувати збитки кредитору, заподіяні правопорушенням. Стягнення збитків можливо застосовувати не залежно існування таких положень в договорі. Відшкодування збитків спрямовується на відновлення майнового стану

потерпілої особи, котре існувало до самого правопорушення та за допомогою майна такого правопорушника, а тому носить компенсаційний характер.

3. Законодавець не встановлює критеріїв визначення розміру відшкодування моральної шкоди, тому на практиці створюються труднощі, оскільки відсутні визначені критерії визначення розміру відшкодування моральної шкоди та загального методу кількісної оцінки розміру відшкодування. Проблема відшкодування моральної шкоди полягає через її негрошовий характер, а тому не можна вираховувати таку шкоду за допомогою коштів чи застосовувати інший ціннісний еквівалент. Визначаючи розмір відшкодувань моральної шкоди, враховуються такі критерії справедливості і розумності.

ВИСНОВКИ

У роботі наведено теоретичне узагальнення і розкриття правової сутності, умов, видів та форм договірної цивільно-правової відповідальності. За результатами дослідження обґрунтовуються такі наукові висновки:

1. Під цивільно-правовою відповідальністю слід розуміти форму державного примусу, що пов'язана із застосуванням санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав і стимулювання нормальних економічних відносин юридично рівноправних учасників цивільного обороту.

Цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, якій притаманні всі ознаки, що характеризують юридичну відповідальність. Ефективність цивільно-правової відповідальності залежить передусім від її застосування та реалізації до конкретних осіб, винних у скоєнні цивільного правопорушення.

Постає необхідність формування окремої глави або параграфу у ЦКУ, спеціально присвяченому загальним положенням інституту цивільно-правової відповідальності.

2. Цивільно-правовій відповідальності притаманні такі функції: превентивна (попереджувальна), штрафна (каральна), правопоновлююча, стимулююча (організаційна), сигналізаційна (інформативна) та ін.

Особливостями функцій цивільно-правової відповідальності є: по-перше, в ній реалізуються загальні функції цивільного права - регулятивна, охоронна, превентивна і компенсаційна; по-друге, специфічність цивільної відповідальності полягає саме у реалізації компенсаторно-відновлювальної функції, що з одного боку відображає основну мету застосування мір цивільно - правової відповідальності, а з другого, - встановлює еквівалентність розміру заподіяної правопорушенням шкоди та розміру відповідальності.

3. Основними принципами цивільно-правової відповідальності є: законності, невідворотності, відповідальності держави перед своїми громадянами, справедливості відповідальності, відповідальності за провину, повного відшкодування заподіяної шкоди, реального виконання зобов'язання та ін. До нових принципів майнової відповідальності слід віднести: принцип канонізування цивільної відповідальності і принцип обмеження максимального розміру відшкодування заподіяних збитків.

4. Підставою виникнення цивільно-правової відповідальності у сфері договірних зобов'язань є вчинення правопорушення, яке полягає у протиправному порушенні суб'єктивного права кредитора в результаті невиконання чи неналежного виконання зобов'язання боржником.

Умовами цивільно-правової відповідальності є: по-перше, протиправність поведінки правопорушника (поведінка, яка порушує норму права незалежно від того, знав чи не знав правопорушник про неправомірність такої поведінки); по-друге, наявність негативних наслідків у особи, суб'єктивне право якої було порушено (шкода); по-третє, причинний зв'язок між поведінкою правопорушника та негативними наслідками; по-четверте, вина правопорушника.

5. Цивільно - правова відповідальність, не маючи абсолютного характеру, вказує на обставини, наявність яких призводить до звільнення особи від обов'язку нести несприятливі майнові наслідки.

Обставинами, що звільняють від відповідальності за порушення є: правовий випадок (казус), тобто коли психічний стан особи, яка порушила зобов'язання, характеризується відсутністю вини такої особи, а також непереборна сила як надзвичайна (невідвортна) зовнішня подія, що позбавляє можливості за даних обставин запобігти негативним наслідкам прояву. Форс – мажор є спеціальною підставою звільнення від відповідальності лише за невиконання чи неналежне виконання договірних

зобов'язань. Форс – мажором є дія чи подія, що спричиняє неможливість виконання договірних зобов'язань у строк, обумовлений сторонами.

6. Поділ видів цивільно-правової відповідальності здійснюється за різними критеріями залежно від того, з якою метою він здійснюється. Різновиди відповідальності можна класифікувати за інститутами цивільного права: інститутом договірних зобов'язань та інститутом не договірних зобов'язань. Договірною є відповідальність у формі відшкодування збитків, втрати завдатку, сплати неустойки, позбавлення суб'єктивного права за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, котре виникло з договору. Для договірної відповідальності притаманний диспозитивний характер, оскільки не безпосередньо договір є підставою застосування договірної відповідальності, а факт заподіяння шкоди невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язання.

7. При відсутності збитків за невиконання або неналежне виконання зобов'язань застосовуються такі форми відповідальності: стягнення неустойки (штрафу, пені), втрату завдатку, санкції, котрі застосовуються в окремих видах зобов'язань.

Загальною формою відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань є обов'язок боржника відшкодувати збитки кредитору, заподіяні правопорушенням. Стягнення збитків можливо застосовувати не залежно існування таких положень в договорі. Відшкодування збитків спрямовується на відновлення майнового стану потерпілої особи, котре існувало до самого правопорушення та за допомогою майна такого правопорушника, а тому носить компенсаційний характер.

8. Законодавець не встановлює критеріїв визначення розміру відшкодування моральної шкоди, тому на практиці створюються труднощі, оскільки відсутні визначені критерії визначення розміру відшкодування моральної шкоди та загального методу кількісної оцінки розміру відшкодування. Визначаючи розмір відшкодувань моральної шкоди,

враховуються такі критерії справедливості і розумності. Проблема відшкодування моральної шкоди полягає через її негрошовий характер, а тому не можна враховувати таку шкоду за допомогою коштів чи застосовувати інший ціннісний еквівалент.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - №№ 40-44. - Ст. 356.
3. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 18. - Ст. 144.
4. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 30. – Ст. 379.
5. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.95 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. - 2004. - № 11. - Ст. 218-228.
6. Рішення Конституційного Суду України. Справа № 1-33/2004 // ОВУ. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
7. Бервено С. Загальні засади цивільної відповідальності за порушення договірного зобов'язання / С. Бервено // Юридична Україна. - 2006. - № 5. - С. 47-53.
8. Бервено С.М. Поняття збитків за Цивільним та Господарським кодексами України // Реалізація чинних Цивільного та Господарського кодексів України: проблеми та перспективи : Зб. наук. праць (за матеріалами науково-практ. конференції. м. Київ, 24 листопада, 2005 р.). – К. : НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2006. – С. 266-270.
9. Бервено С.М. Проблеми договірного права України : монографія / С.М. Бервено. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 392 с.
10. Богданов Е.В. Договор в сфере предпринимательства / Е.В. Богданов. – Х. : Консум, 1997. – 46 с.

11. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: Монографія / Т.В. Боднар. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 272 с.
12. Боднар Т.В. Гражданско-правовая ответственность за нарушение договорных обязательств: виды и формы // Альманах цивилистики: Сборник статей / Т.В. Боднар ; Под ред. Р.А. Майданика. – К. : Всеукраинская ассоциация издателей „Правова єдність”, 2008. – Вып.1. – С.73-91.
13. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право : Общие положения. – М. : Статут, 1998. – 682 с.
14. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. – М.: Статут, 2003. – 802 с.
15. Булатов Е.В. Проблемы имущественной ответственности в договорных обязательствах с участием граждан / Е.В. Булатов // Економіка та право. - 2007. - № 1. - С. 104-107.
16. Верховець А.А. До питання про обсяг цивільно-правової відповідальності / А.А. Верховець // Зб. наук. праць Міжнародної науково-практичної конференції „Права і свободи людини і громадянина: проблеми судового захисту” (м. Київ, 23-24 листопада 2007 р.). – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – С. 15-17.
17. Верховець А.А. Співвідношення цивільно-правових заходів оперативного впливу із заходами цивільно-правової відповідальності / А.А. Верховець // Вісник господарського судочинства. – 2006. – № 1. – С. 125-130.
18. Верховець А.А. Форми вини в сучасній вітчизняній цивілістиці / А.А. Верховець // Вісник господарського судочинства. – 2005. – № 3. – С.214-219.
19. Верховець А.А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Верховець Анатолій Анатолійович ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. - К., 2010. - 16 с.

20. Відшкодування матеріальної і моральної шкоди та компенсаційні виплати: нормативні акти, роз'яснення, коментарі / Відп. ред. П.І. Шевчук – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 614 с.

21. Воронов Є. Критерії визначення моральної шкоди особи і матеріальної відповідальності за неї / Є. Воронов // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 15. - С. 251-257.

22. Гражданское право : Учебник : В трех частях / Н.Д. Егоров, И. В. Елисеев, А.А. Иванов и др. ; Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – [3-е изд., перераб. и доп.] – М. : Проспект, 1998. – Ч. 1. – 1998. – 632 с.

23. Гражданское право. В 2-х т. Том II. Полутом 2: Учебник / Отв. ред. проф. Суханов Е.А. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 842 с.

24. Гражданское право. В 3-х томах. Т. 3 / Под ред. Сергеева А.П., Толстого Ю.К. – М.: Проспект, 2008. – 872 с.

25. Гражданское право. Часть 1. Учебник / Под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. - М.: Издательство ТЕИС, 1996. – 506 с.

26. Гражданское право: Учебн. В 2-х ч. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – Ч.2 – М. : ПРОСПЕКТ, 1998. – 784 с.

27. Гражданское право: Учебник. В 4-х т. : Т.1. Общая часть / Отв. ред. Е.А. Суханов; Моск. гос. ун-т им.М.В. Ломоносова. – 3-е изд.; перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 670 с.

28. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. – М.: Статут, 2005. – 614 с.

29. Гришин Д.А. Неустойка: современная теория / Д.А. Гринишин // Актуальные проблемы гражданского права. Вып. 2 / Под ред. Брагинского М.И. – М.: Статут, 2000. – 708 с.

30. Гуцин В.З. Гражданско-правовая ответственность / В.З. Гуцин // Нотариус. – 2009. – № 2. – С. 24

31. Демський С.Е. Відшкодування матеріальної і моральної шкоди та

компенсаційні виплати: нормативні акти, роз'яснення, коментарі / С.Е. Демський, В.С. Перепічай, В.А. Скоробагатько. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 624 с.

32. Дзера І.О., Подколзін І.В. Поняття збитків та обсяг їх відшкодування у договірному праві / Договірне право України. Загальна частина: навч. посібн. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін. / за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С.699-712.

33. Дмитриева О.В. Ответственность без вины в гражданском праве. Учебн. пос. / О.В. Дмитриева. – Воронеж : ВВШ МВД РФ, 1997. – 136 с.

34. Договірне право України. Загальна частина: навч. посібн. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін. / за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.

35. Донська Л.Д. Причинний зв'язок у цивільному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 „Цивільне право; цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / Л.Д. Донська. – Одеса, 2006. – 20 с.

36. Єрмоменко Г.В. Відшкодування моральної шкоди / Цивільне право України. Академічний курс: Підручн.: у 2-х т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т.2. Особлива частина. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003.

37. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Статут, 2005. – 738 с.

38. Ігнатенко В., Приступа С. Функціонально-компенсаційний аспект позадоговірних зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди // Вісник Академії правових наук України. - 2001. - №2 (25). - С. 149-154.

39. Ігнатенко В.М. Договірні та позадоговірні зобов'язання / В.М. Ігнатенко // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – №11. – С. 7-10.

40. Кабальський Р. Господарсько-договірні зобов'язання: порушення та відповідальність / Р. Кабальський. – Х. : Фактор, 2008. – 224 с.

41. Канзафарова І. Категорія шкоди (збитків) у цивільному праві / І. Канзафарова // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і

політичні науки. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 19. - С. 320-322.

42. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності / І. С. Канзафарова ; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. - О. : Астропринт, 2006. - 261 с.

43. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти). Монографія / Т.С. Ківалова; М-ство освіти і науки України; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2008. – 360 с.

44. Коваль І. Имущественная ответственность за нарушение авторских прав / И. Коваль // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 2. – С. 58-62.

45. Контракти у підприємницькій діяльності: Навч. посібник / За ред. В.В. Луць. - К.: Юрінком Інтер, 2001. – 560 с.

46. Красавчиков О.А. Категории науки гражданского права. / Красавчиков О.А. Избранные труды: В 2 т. Т.2. Гражданско-правовой договор: понятие, содержание и функции / О.А. Красавчиков – М. : Статут, 2005.

47. Кучер В. Поняття реституції в контексті нового цивільного законодавства України / В. Кучер // Підприємництво, господарство і право. - 2004. - №1. - С. 55-58.

48. Легка І. Питання співвідношення положень ГК України та ЦК України про стягнення неустойки (штрафних санкцій) / І. Легка // Юридичний журнал. - 2004. - №8 (26). - С. 80-82.

49. Лук'янець Д. Про класифікаційні ознаки юридичної відповідальності / Д. Лук'янець // Право України. – 1999. - №7. – С. 121-124.

50. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. В.М. Коссака. - К.: Істина, 2004. – 976 с.

51. Ніжинська І. Причини виникнення відносин з відшкодування

громадянину майнової шкоди, заподіяної посадовими особами органів дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України / І. Ніжинська // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 1. – С.55-58.

52. Ольшанченко В. Передумови договірної відповідальності держави перед підприємцями / В. Ольшанченко // Юридична Україна. - 2010. - № 6. - С. 37-41.

53. Отрадна О. Поняття та функції неустойки: історія та сучасність / О. Отрадна // Право України. - 2001. - №8. - С. 110-113.

54. Отрадна О.О. Неустойка в цивільному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 „Цивільне право; цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / О.О. Отрадна. – К., 2002. – 20с.

55. Палиюк В.П. Возмещение морального (неимущественного) вреда: Монография: изд. 2-е, испр. и доп. / В.П. Палиюк. – К. : Право, 2000. – 272 с.

56. Пацурківський Ю.П. Цивільне право (загальна частина): навч. прогр. та метод. вказівки / Ю. П. Пацурківський, Т. М. Волощенко ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. - Чернівці : Рута, 2011. - 143 с.

57. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М. : Статут, 2001. – 354 с.

58. Примак В. Визначення вини як умови цивільно-правової відповідальності / В. Примак // Право України. - 2002. - №10. - С. 115-117.

59. Примак В. Розбіжності у поглядах на юридико-фактичну підставу цивільно-правової відповідальності / В. Примак // Юридична Україна. – 2005. – № 11 – С. 28-35.

60. Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б.И. Бугинский. – М. : Юрид. лит., 1984. – 224 с.

61. Пучковська І. Неустойка і завдаток як види забезпечення виконання зобов'язання та міри цивільно-правової відповідальності / І. Пучковська //

Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 1 (48). – С. 157-160.

62. Резніченко С.В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: теорія і практика: монографія / С. В. Резніченко, О. В. Церковна. - О. : ОДУВС, 2009. - 188 с.

63. Рим Т. Проблеми визначення розміру збитків у цивільному законодавстві України / Т. Рим // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 6. – С. 55-58.

64. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник / З.В. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.

65. Рыбаков В.А. Позитивная ответственность (воспитательные аспекты). – Рязань, 1988. – 534 с.

66. Самощенко К.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. – М.: Юридическая литература, 1971. – 438 с.

67. Сиротенко С. Деякі теоретико-практичні питання визначення розміру відшкодування моральної (немайнової) шкоди / С. Сиротенко // Вісник Верховного Суду України. - 2002. - №6 (34). - С. 41-44.

68. Сібільов М. Підстава та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України / М. Сібільов // Вісник Академії правових наук України. - 2004. - №2 (37). - С. 80-88.

69. Стефанчук Р.О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві / Р.О. Стефанчук. – К. : Науковий Світ, 2001. – 306 с.

70. Тархов В.А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. – Чебоксары, 2004. – 576 с.

71. Тархов В.А. О юридической ответственности. – Саратов: Саратовский университет, 1973. – 376 с.

72. Теорія держави і права: Навч. пос. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.

73. Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия / М.Ю. Тихомиров. 3-е изд., доп. и перераб. – М. : Юринформцентр, 1995. – 365 с.

74. Ткачук А.Л. До питання про поняття вини як умови договірної відповідальності у проекції України / А.Л. Ткачук // Актуальні проблеми держави та права. - 2000. - Вип. 7. - С. 132–137.

75. Ткачук А.Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ткачук Андрій Леонідович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2002. - 22 с.

76. Трайнин А.Н. Состав преступления по советскому уголовному праву / А.Н. Трайнин. – М. : Юрид. лит., 1951. – 388 с.

77. Федорова В.Г. Понятие юридической ответственности и ее регулятивно-охранительная природа / В.Г. Федорова // Государство и право. – 2007. – № 9. – С. 87-92.

78. Халфина Р.О. Цивилизованный рынок: правила игры / Р.О. Халфина. – М.: ТЕИС, Ассоциация “Гуманитарное знание”, 1993. – 138 с.

79. Хачатуров Р.Л., Ягутян Р.Г. Юридическая ответственность. – Тольятти: Международная академия бизнеса и банковского дела, 1995. – 398 с.

80. Хохлов В.А. Гражданско-правовая ответственность за нарушение договора : автореф. на соиск. учен. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 „Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право” / Хохлов В.А. – Саратов, 1998. – 41 с.

81. Церковна О. В. Умисел потерпілого як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності / О.В. Церковна // Університетські наукові записки. - 2010. - № 4 (36). - С. 63–68.

82. Цивільне право України (традиції та новації): монографія / [Ківалов С. В. та ін. ; за заг. ред. Є. О. Харитонова, Т. С. Ківалової, О. І. Харитонової] ;

Нац. ун-т "Одес. юрид. акад". - О. : Фенікс, 2010. - 700 с.

83. Цивільне право України / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К. : Істина, 2003. – 960 с.

84. Цивільне право України : навч. посіб. / [Рабинович С. П. та ін. ; за ред.: Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера] ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. - Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. - 468 с.

85. Цивільне право України. Академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.: У 2 т. / А. Ю. Бабаскін [та ін.] ; заг. ред. Я. М. Шевченко ; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. - К. : Видавничий дім "Ін Юре", 2006. - Т. 1 : Загальна частина. - 2006. - 696 с.

86. Цивільне право України. Підручник у двох книгах. Книга друга / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. - К.: Юрінком Інтер, 2002. – 780 с.

87. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У двох томах. / За ред. Я.М. Шевченко. - Т.1. Загальна частина. - К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 520 с.

88. Цивільне право України: Загальна частина : підручник / [В. Г. Фазикош та ін.] ; за ред. канд. юрид. наук В. Г. Фазикоша та С. Б Булеци. - К. : Знання, 2010. - 631 с.

89. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. - 2-е вид., допов. і перероб. - К.: Юрінком Інтер, 2005. - Кн. 1. - 722 с.

90. Цивільне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. : у 2 т. / [В. І. Борисова (кер. авт. кол.) та ін.] ; за ред. проф. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". - Х. : Право, 2011. - Т. 1. - 2011. - 655 с.

91. Цивільний кодекс України. Коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. – Одеса : Юридична література, 2003. – 1080 с.

92. Юридичний словник-довідник / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Феміда, 1996. – 696 с.